

АЛЯКСЕЙ ЛАСТОЎСКИ, АНДРЭЙ КАЗАКЕВІЧ,
РАСА БАЛАЧКАЙЦЕ

Памяць пра Другую сусветную вайну ў гарадскім ландшафце Усходняй Еўропы

Уводзіны

У дзяржавах, якія перажываюць радыкальныя трансфармацыі ў сваім сацыякультурным развіцці, узнікае вострая неабходнасць пераасэнсавання сваёй гісторыі і пошуку агульнай перспектывы. У якасці прыкладу можна прывесці новыя дзяржавы ва Усходняй Еўропе (у тым ліку і Беларусь), дзе распад савецкага вобразу гісторыі запатрабаваў перагляду і перавызначэння нацыянальнага гістарычнага наратыву, пошуку аб'яднаўчых спосабаў асэнсавання сваёй гісторыі.

Аляксей Ластоўскі — кандыдат сацыялагічных навук, старэйшы навуковы супрацоўнік Інстытуту сацыялёгіі НАН Беларусі, кіраўнік сектару палітыкі памяці Інстытуту палітычных даследаванняў «Палітычная сфера». Апошняя публікацыя ў «ARCHE» — рэцэнзія «Міт пра вечнае вяртаньне Літоўскай імперыі» (5/2009).

Андрэй Казакевіч — PhD, дырэктар Інстытуту палітычных даследаванняў «Палітычная сфера», галоўны рэдактар часопісу «Палітычная сфера». Апошняя публікацыя ў «ARCHE» — рэцэнзія «Яшчэ адна гісторыя пра беларускі нацыяналізм» (7—8/2007).

Раса Балачкайце — PhD, дацэнт Унівэрсытэту Вітаўта Вялікага ў Коўне (Літва). Друкуецца ў «ARCHE» ўпершыню.

Дадзены артыкул падсумоўвае вынікі даследавання, якое было рэалізавана ў рамках праграмы *Geschichtswerkstatt Europa* пры падтрымцы фонду «Памяць, адказнасць, будучыня» (Нямеччына) і Інстытуту прыкладнай гісторыі Эўрапейскага ўнівэрсытэту Вядрына (Франкфурт-на-Одэры, Нямеччына).

Адной з найбольш важных праблем у сацыякультурнай трансфармацыі постсавецкіх дзяржаў стала выпрацоўка імі стаўлення да савецкага мінулага. Мы можам бачыць розныя стратэгіі працы з гэтым гістарычным перыядам, дзе сплятаюцца дзяржаўная палітыка памяці і калектыўныя ўяўленні пра мінулае звычайных людзей. Калі ў некаторых постсавецкіх дзяржавах (напрыклад, краінах Балтыі) афіцыйна сцвярджаецца негатыўная ідэнтыфікацыя з камуністычнай спадчынай (што часам супярэчыць масавым уяўленням некаторых сацыяльных груп), то для часткі былых савецкіх рэспублік гэты перыяд гісторыі быў уключаны ў пазітыўны праект выбудавання новай нацыянальнай ідэнтычнасці. Найбольш відавочна апошняе для Беларусі, дзе савецкае мінулае непасрэдна актуалізавана ў публічнай рыторыцы, актыўна цыркулюе ў мас-медыях і культурных прадуктах, уключана ў патэрны адукацыйных стандартаў.

У межах нашага даследавання быў праведзены параўнальны аналіз гарадскога ландшафту сталіц трох сучасных усходнееўрапейскіх дзяржаў — Мінска (Беларусь), Кіева (Украіна) і Вільні (Літва). Гэтыя тры краіны на працягу стагоддзяў уваходзілі ў адзіны культурна-палітычны рэгіён (Вялікае княства Літоўскае, а пасля Рэч Паспалітая), і нават пасля інкарпарацыі ў Расійскую імперыю царскія ўлады разглядалі гэтыя тэрыторыі як адміністрацыйна-тэрытарыяльнае адзінства — Заходні край. Збліжала гэтыя краіны і адносная запозненасць адпаведных нацыянальных рухаў у XIX стагоддзі, бо яны не атрымлівалі тады шырокай падтрымкі ў пераважна сялянскім асяроддзі, якое было этнічным базісам для «нацыянальнага адраджэння».

Рэвалюцыя 1917 г. радыкальна трансфармавала лёсы краін гэтага рэгіёну. У літоўцаў атрымалася стварыць незалежную нацыянальную дзяржаву, у той час як Беларусь і Украіна аказаліся падзеленымі паміж Савецкім Саюзам і Польшчай, прычым у абедзвюх гэтых дзяржавах праводзіліся жорсткія рэпрэсіі супраць нацыяналістычна скіраванай інтэлігенцыі. Яшчэ адным паваротным момантам для Усходняй Еўропы стала Другая сусветная вайна, у выніку якой Украіна і Беларусь былі аб'яднаныя пад савецкай уладай, а Літва ўвайшла ў склад Савецкага Саюза. Савецкі тып мадэрнізацыі, з аднаго боку, спрыяў нацыянальнаму развіццю дзякуючы інтэнсіўнай урбанізацыі і фармальнаму замацаванню статусу «нацыянальнага», але, з іншага боку, камуністычная ўлада імкнулася стварыць новую «агульнасавецкую» ідэнтычнасць, у тым ліку і праз стварэнне агульнай савецкай гісторыі для ўсіх шматлікіх народаў СССР.

Тут паўстае адно з тых пытанняў, якое яшчэ патрабуе пільнай увагі ад даследчыкаў, а менавіта размежаванне агульнай стратэгіі савецкай улады і лакальных тактык, упісаных у мясцовы кантэкст. Як слушна адзначае літоўскі даследчык Н. Мілерус:

«Адзіная і непахільная лінія партыі», пра якую пастаянна казалася ў афіцыйным дыскурсе, з'яўлялася параднай, усім бачнай стратэгіяй сінхранізацыі савецкіх прастораў. За кулісамі ж канкуравалі мноства іншых стратэгий,

схаваных за параднай стратэгіяй [...] Тут, на перыферыі, — у Кіеве, Таліне, Ашхабадзе, Баку, Вільні, Тбілісі ці Рызе, стратэгіі абрасталі мікраскапічнымі тактыкамі, прызначанымі для ўвасаблення ў жыццё стратэгічных пасылак з улікам спецыфікі мясцовых умоваў¹.

Адмысловае значэнне для стварэння агульнай культурнай прасторы надавалася трансляцыі манументальнага міфа пра перамогу ў Вялікай Айчыннай вайне, які разглядаўся як найважнейшы сродак для легытымацыі камуністычнай улады. Як сцвярджае ўкраінскі гісторык Уладзіслаў Грыневіч:

Вайна з яе шматлікімі рэальнымі і міфічнымі праявамі гераічнасці і ахвярнасці ўяўляла сабою выдатны матэрыял для стварэння патрыятычных знакаў і ўзораў калектыўнай памяці. Больш таго, агульная барацьба савецкіх народаў дала магчымасць, не ігнаруючы, а хутчэй наадварот, акцэнтуючы ўвагу на мясцовай спецыфіцы, ствараць мадэль агульнага патрыятызму — агульнай савецкай ідэнтычнасці. Такім чынам, міф пра Вялікую Айчынную вайну, базавую аснову якога складалі ідэялагемы пра маральна-палітычнае адзінства савецкага грамадства, пра кіраўнічую ролю камуністычнай партыі, пра адзінства партыі і народа, фронту і тылу, пра палым'яны савецкі патрыятызм і масавую гераічнасць, пра сяброўства народаў і таму падобнае, закліканы быў адыграць адмысловую ролю ў яднанні савецкага грамадства².

Пры гэтым Перамога ператваралася ў сродак легытымацыі камуністычнай улады не толькі ў саюзным маштабе, але і ў сусветным:

Агульна-гістарычнае значэнне перамогі Савецкага Саюза заключаецца ў тым, што, разбіўшы ўшчэнт германскі фашызм, савецкі народ не толькі адстаяў заваёвы Вялікага Кастрычніка, свабоду і незалежнасць сваёй Айчыны, але і зрабіў рашучы ўнёсак у справу выратавання еўрапейскай і сусветнай цывілізацыі ад знішчэння фашысцкімі варварамі, у справу яднання сіл міру, дэмакратыі, сацыяльнага прагрэсу³.

У брэжнеўскія часы Вялікая Айчынная вайна паступова адцяняе на другі план нават Вялікую Кастрычніцкую рэвалюцыю як фундаментальны міф для камуністычнай улады. Гэты час стаў «эпохай ваенных манументаў, помнікаў і

¹ Милерус Н. Синхронизация и десинхронизация настоящего и прошлого на советском и постсоветском пространствах // Р. С. Ландшафты: оптики городских исследований: Сборник научных трудов / Отв. ред. Н. Милерус, Б. Коуп. Вильнюс, 2008. С. 38.

² Гриневиц В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества // Неприкосновенный запас. 2005. № 2—3 (40—41). Інтэрнэт-версія: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gri24.html>.

³ Подвиг народа: Памятники Великой Отечественной войны, 1941—1945 гг. Москва, 1980. С. 7—8.

музеяў, шматлікіх кніг і фільмаў пра вайну, дзякуючы чаму ў калектыўнай памяці быў замацаваны вобраз «параднай вайны», які склаўся пры Сталіне»⁴.

Камуністычны ўрад прыкладаў значныя высілкі, спрабуючы ўвекавечыць сваю ўладу праз кадаванне і манументалізацыю гарадскога ландшафту. Сфера знакаў, замацаваных у помніках і назвах вуліц, манументальных будынкаў і памятных месцаў, была жыццёва важнай для легітымацыі савецкай улады. Няма нічога дзіўнага, што надзвычайнае значэнне ў гарадскім ландшафце надавалася перамозе ў Вялікай Айчыннай вайне, якая лічылася вышэйшым апраўданнем савецкага панавання.

Разам з тым, ужо ў савецкі час закладаліся і акрэсленыя нацыянальныя адrozenні ў малюнку гераічнай барацьбы з нацысцкімі акупантамі. Асабліва шмат намаганняў прыкладалася для апісання пакутаў і высілкаў тых народаў, якім адводзілася асабліва «гераічная» роля ў агульнасавецкай барацьбе. Так, для БССР формай (сама)рэпрэзентацыі рэспублікі стаў партызанскі міф, які спрыяў фармаванню лакальнай самасвядомасці, інтэграванай у савецкую сістэму⁵. Паводле Д. Сітнікавай:

Міф «партызанскай рэспублікі», які вызначаў і замацоўваў месца Беларусі ў канцэпцыі «Вялікай Перамогі», базаваўся на трох кітах: 1) усенароднасць барацьбы з акупантамі («рэспубліка з найбольш масавым партызанскім рухам»), адкуль вынікалі 2) самаахвярны гераізм («самая гераічная рэспубліка») і 3) беспрэцэдэнтная ахвярнасць у імя Радзімы («брацкая рэспубліка, якая найбольш пацярпела ад акупацыі»)⁶.

Гэтая нацыянальная спецыфіка ў агульнай памяці пра вайну стала яшчэ больш інтэнсіўна развівацца ўжо пасля здабыцця незалежнасці. Крах камуністычнай сістэмы зраўнаваў краіны гэтага рэгіёну, надаўшы ім усе магчымасці для самастойнага развіцця. Але, як мы бачым, яны выкарыстоўвалі гэтую магчымасць рознымі спосабамі. Прыкметна гэта і ў стаўленні да пераасэнсавання савецкай памяці пра вайну, якая з'яўляецца адным з галоўных параметраў выбудовы калектыўнай ідэнтыфікацыі і пасля распаду Савецкага Саюза. Як лічыць расійскі сацыёлаг Леў Гудкоў:

Перемога 1945 г. — гэта не проста цэнтральны сэнсавы вузел савецкай гісторыі, распачатай Кастрычніцкай рэвалюцыяй і завершанай распадам

⁴ Романова О. Символ, «работа с памятью», медиа-событие: военный парад к 60-летию Победы в Беларуси и России // Белорусский формат: невидимая реальность. Сборник научных трудов / Отв. ред. А. Р. Усманова. Вильнюс, 2008 С. 358—359.

⁵ Зам А. Беларускі нацыяналізм ці нацыяналізм Беларусі? // Беларускі гістарычны агляд. 1998. Т. 7. Сш. 1 (12). С. 71.

⁶ Ситникова Д. Партизан: приключения одного концепта в стране большевиков // Белорусский формат: невидимая реальность. С. 413.

*СССР; фактычна гэта адзіная пазітыўная апорная кропка нацыянальнай самасвядомасці постсавецкага грамадства*⁷.

На наш погляд, гэта хутчэй спрошчаная візія, якая вынікае з расійскага кантэксту, адкуль не так заўважныя працэсы эрозіі і разбурэння савецкіх ідэалагемаў, якія адбываюцца ў іншых краінах.

Найбольш поўна савецкі наратыў Перамогі захоўваецца ў Беларусі. Даследчыкі адзначаюць, што па савецкай традыцыі памяць пра перамогу ў вайне служыць адным з найважнейшых сродкаў легітымацыі сучаснага дзяржаўнага рэжыму ў Рэспубліцы Беларусь⁸. Дзяржава практычна манапалізавала гэтую памяць, кантралюючы доступы да яе трактовак у гістарычнай навуцы і каналаў трансляцыі ў культурнай памяці. Пры гэтым беларуская дзяржава фактычна займае пазіцыю галоўнага захавальніка памяці пра вайну, які ўвесь час актывізуе яе ў публічным дыскурсе і перашкаджае яе забыццю.

Разам з тым можна казаць пра тое, што беларускі вобраз вайны адрозніваецца ад савецкага і мае сваю спецыфіку, якая пачала фармавацца яшчэ ў часы СССР. Па-першае, падкрэсліваецца велізарная колькасць ахвяраў сярод беларускага народа, у выніку чаго апошні набывае статус не толькі народа-героя, але і народа-пакутніка, чья перамога ў вайне была аплачана трагічным коштам (гэтаму спрыяе сталая апеляцыя да рытарычнай фігуры кожнага чацвёртага беларуса, які загінуў падчас вайны)⁹. Па-другое, падкрэсліваецца выключная роля менавіта беларускага народа ў перамозе над фашызмам, дзе адмысловае значэнне мае т. зв. «партызанскі міф». Паступова сыходзіць у цень «савецкі народ як пераможца фашызму», і гэта ганаровае месца займае беларускі народ.

Украіна ў гэтым сэнсе ад Беларусі розніцца, бо там ні ў савецкі час, ні тым больш у перыяд незалежнасці так і не сфармаваўся цэласны вобраз вайны.

У аналітыцы распаўсюджана метафара пра «дзве Украіны», якая нагадвае пра сацыякультурны раскол украінскага грамадства, дзе памяць пра вайну спараджае інтэнсіўны канфлікт інтэрпрэтацый. У дадзеным выпадку сацыякультурны падзел у значнай ступені карэлюе з падзелам на Заходнюю і Усходнюю Украіну. У Заходняй Украіне (асабліва на Галіччыне) і ў гады вайны, і ў першыя пасляваенныя гады актыўна выяўляў сябе ўзброены нацыяналістычны супраціў, які стварыў уласную гістарычную міфалогію і пантэон нацыянальных герояў. Але гэтая версія памяці ў савецкі час заставалася маргінальнай, у

⁷ Гудков Л. «Память» о войне и массовая идентичность россиян // Неприкосновенный запас. 2005. № 2—3 (40—41). Інтэрнэт-версія: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gu5.html>.

⁸ Радлінг П. Вялікая Айчынная вайна ў свядомасці беларусаў // АРСНЕ Пачатак. 2008. № 5. С. 43—64; Марплз Д., Падгол У. Палітыка новай памяці ў другой расійскамоўнай дзяржаве // АРСНЕ Пачатак. 2008. № 11. С. 91—100.

⁹ Апошнім часам у публічным дыскурсе маштаб ахвяраў беларускага народа ў Вялікай Айчыннай вайне яшчэ больш павялічваецца — да кожнага трэцяга.

той час як безумоўна дамінаваў манументальны афіцыйны міф пра ахвярную барацьбу ўкраінскага народа супраць гітлераўскіх захопнікаў.

У перыяд крызісу камуністычнага рэжыму гэта супрацьстаянне розных версій гістарычнай памяці, якое раней душылася з дапамогай рэпрэсіўных захадаў, ізноў набыло актыўны характар. Стварэнне незалежнай украінскай дзяржавы не прывяло да ліквідацыі гэтага канфлікту, а толькі спрыяла артыкуляцыі сацыякультурнага расколу. Як сцвярджае ўкраінскі гісторык Андрэй Партноў:

У выпадку Украіны праблема інтэграцыі Другой сусветнай вайны ў нацыянальныя нарратыў набыла асабліваю вострую праз відавочныя рэгіянальныя адрозненні ў гістарычнай памяці, праблему ацэнкі і рэабілітацыі нацыяналістычнага падполля, важнасць уключэння ў памяць пра вайну Халакоста яўрэяў і цыган, дэпартацыі крымскіх татарцаў¹⁰.

Абраную ўкраінскай уладай стратэгію да святкавання Дня Перамогі Партноў вызначае як стратэгію пастулявання «нацыянальнай еднасці» ў вайне, дзе за «вольную Украіну» быццам бы ваявалі як савецкія воіны, так і ўкраінскія нацыяналісты.

У Літве камуністычны нарратыў пра сумесную барацьбу савецкіх народаў супраць фашызму ніколі не карыстаўся вялікім поспехам, і ў перыяд незалежнасці (дзякуючы слабой рэпрэзентатыўнасці сацыяльных груп, зацікаўленых у яго захаванні, як гэта адбываецца з рускім насельніцтвам у Латвіі) быў практычна зарэтушаваны. У канфігурацыю нацыянальнай ідэнтычнасці ўкладаецца пераважна міф пра страту і здабыццё незалежнасці, дзе акцэнты перамяшчаюцца на пакуты літоўскага народа ад рэпрэсіўных дзеянняў савецкіх уладаў. З кантэксту Другой сусветнай вайны, паводле меркавання Альвідаса Нікжэнтайціса, для фармавання літоўскай дзяржаўнасці найважнейшае значэнне набыла міф пра пакт Молатава—Рыбентропа, які кладзецца ў ідэйны падмурак сучаснай Літоўскай Рэспублікі «не толькі на аснове канстатацыі факта акупацыі літоўскай дзяржавы, але таксама на глебе разбурэння міфа пра савецкі час, аснову якога складалі сцвярджэнні пра сацыялістычную рэвалюцыю ў Літве і добраахвотнае далучэнне Літоўскай Рэспублікі да СССР»¹¹.

Гэтыя адрозненні ў палітыцы памяці як у савецкі перыяд гісторыі, так і пасля ўзнікнення незалежных краін адлюстроўваюцца ў самых розных сферах: у масавых уяўленнях, адметнасцях нацыянальнай гістарыяграфіі, публічнай рыторыцы — сярод іншага і ў асаблівасцях культурнага ландшафту. Мэ-

¹⁰ Портнов А. Як украінізувати Другу світову? // <http://www.zaxid.net/article/40489/>.

¹¹ Нікжэнтайціс А. Другая Сусветная вайна ў культурнай памяці жыхароў Цэнтральна-Усходняй Еўропы // Homo Historicus. Гадавік антрапалагічнай гісторыі / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука пры ўдзеле І. М. Дубянецкай. Вільня, 2008. С. 364.

тай дадзенага даследавання з'яўляецца выяўленне асаблівасцяў фармавання і змены гарадскога ландшафту ва ўсходнееўрапейскіх сталіцах (Мінск, Кіеў, Вільня) у выніку ўключэння туды гістарычнай памяці пра Другую сусветную вайну. Мы ўжываем гэты тэрмін як больш нейтральны, чым «Вялікая Айчынная вайна», у якім відавочны моцны ідэалагічны складнік, закладзены ў савецкія часы. Апошняя ідэалагема ў гэтым тэксце, тым не менш, шырока ўжываецца, бо ў часы СССР яна відавочна дамінавала і менавіта ў такім значэнні закладалася ў палітыку ўпарадкавання гарадскога ландшафту. Значную пераемнасць гэтага мы бачым нават у постсавецкія часы, асабліва ў выпадку Мінска.

Такім чынам, мы паспрабуем дасягнуць аналітычнай рэканструкцыі зменаў гарадскога ландшафту, якія ажыццяўляліся спачатку камуністычнай уладай, а затым уладамі незалежных нацыянальных дзяржаў. Гэта дазволіць стварыць больш поўную карціну сацыякультурных зменаў ва ўсходняй Еўропе ў савецкі і постсавецкі перыяды. Мы спадзяемся, што вынікі даследавання дапамогуць адлюстраваць унікальныя аспекты ўсходняй Еўропы ў шырэйшым кантэксце еўрапейскай культуры як «цывілізацыі памяці».

Тэарэтычна-метадалагічная аснова

Праблематыка даследавання ўздзеяння памяці на гарадскі ландшафт з'яўляецца некалькі важных перспектыв: культурнага ландшафту, гістарычнай памяці і фармавання нацыянальнай ідэнтычнасці.

Калі апісваць нацыянальную ідэнтычнасць як вызначаную ўзгодненасць уяўленняў пра тое, што такое нацыя і хто да яе прыналежыць, то для гэтага неабходная і інтэграцыя сацыяльных уяўленняў пра мінулае. Мы разумеем пад гістарычнай памяццю ўяўленні пра мінулае, якія пацвярджаюць для чальцоў грамадства іх нацыянальную ідэнтычнасць і сімвалічна сцвярджаюць іх адзінства ў часе і прасторы, дзякуючы стварэнню агульнай гісторыі.

Пры вылучэнні ў нацыянальнай ідэнтычнасці двух асноўных вымярэнняў — прасторы і часу, гістарычная памяць служыць іх змястоўнаму нападуненню. Гістарычная памяць таксама задае магчымасць правядзення размежавальнай рысы вызначанай супольнасці ад іншых нацый. Гэта прыводзіць да фармулявання ўнікальнасці ўласнай нацыі, а таксама надання якасных характарыстык іншым нацыям, у складаных працэсах збліжэння/дыферэнцыяцыі, з якімі працякала нацыянальная гісторыя. Акрамя таго, гістарычная памяць дазваляе выпрацоўваць устойлівыя эмацыйныя сувязі, якія спрыяюць атаясамленню з нацыянальнай супольнасцю.

У дыхранічнай перспектыве можна вылучыць і асноўныя канфігурацыі суадносінаў гістарычнай памяці і нацыянальнай ідэнтычнасці, якія абумоўлены рознымі мадальнасцямі ўлады і культуры на розных этапах станаўлення нацыянальнай ідэнтычнасці.

Можна сказаць, што гістарычная памяць і нацыянальная ідэнтычнасць знаходзяцца ў двунакіраваных узаемаадносінах: з аднаго боку, змест гістарычнай

памяці задае магчымасці і абмежаванні для працы з калектыўнай ідэнтычнасцю, з іншага ж менавіта ідэнтычнасць з'яўляецца вызначальным фактарам пры пераасэнсаванні мінулага і ўключэнні яго ў разуменне сучаснасці.

Ландшафт як культурная канструкцыя, створаная акрэсленай сацыяльнай групай, служыць мэтам стварэння і/ці трансляцыі калектыўнай ідэнтычнасці. Удакладняючы, канструяванне ландшафту і канструяванне ідэнтычнасці — гэта непадзельныя часткі аднаго працэсу, у выніку чаго ландшафт інкарпараецца ў калектыўную ідэнтычнасць і становіцца яе сімвалічнай рэпрэзентацыяй. Для чальцоў нацыі тэрыторыя — гэта іх традыцыйная прастора, якая, з аднаго боку, вызначае іх калектыўную ідэнтычнасць, а з іншага — адлюстроўвае іх спробы маральна і інтэлектуальна інкарпараваць фізічную прастору ў сваё самавызначэнне як нацыі. Такім чынам, прастора становіцца чыёйсьці тэрыторыяй, а тэрыторыя, насычаная культурнымі значэннямі, становіцца ландшафтам¹². Як толькі якая-небудзь сацыяльная група «набывае» новую прастору, яна імкнецца маркіраваць яе як «сваю» праз вынішчэнне сімвалаў былой прыналежнасці гэтай тэрыторыі і насычэнне яе новай сімволікай. З дапамогай гэтага маркіравання легітымуюцца ўласныя прысутнасць на гэтай прасторы.

Джонатан Баярын мяркуе, што рэіфікаваныя паняцці аб'ектыўных і адасобленых часу і прасторы адмыслова злучаныя з сучаснай нацыянальнай ідэнтыфікацыяй. Апошняя абапіраецца на выразна абмежаваную прастору, засвоеную ў працяглы перыяд часу, што кантралюецца суверэннай дзяржавай, якая складаецца з аўтаномных, але па сутнасці ідэнтычных індывідаў¹³. Пры гэтым дзяржаўныя ідэалогіі абапіраюцца на маніпуляцыю часам і прасторай, артыкулюючы рытарычна зафіксаваныя нацыянальныя ідэнтычнасці для легітымацыі сваёй манаполіі на адміністрацыйны кантроль.

Адмысловае значэнне пры гэтым набываюць сталіцы нацыянальных дзяржаў, якія выступаюць як маніфестацыі палітычнай улады. Сталіцы з'яўляюцца не толькі месцам канцэнтрацыі розных відаў капіталу (палітычнага, эканамічнага, рэлігійнага, культурнага), але і выконваюць важнейшую сімвалічную функцыю рэпрэзентацыі краіны і народа. Адпаведна, вобраз сталіцы кладзецца ў цэнтр сімвалічнай канфігурацыі нацыянальнай ідэнтычнасці, якая фармуецца ўладай. Горан Тэрбарн прапануе аналізаваць дадзены сімвалізм па чатырох асноўных восях: планіроўка прасторы, архітэктурныя патэрны, разнавіднасці публічнай манументальнасці і наменклатура публічнай прасторы¹⁴.

¹² Kapralski S. Battlefields of Memory: Landscape and Identity in Polish-Jewish Relations // *History and Memory*. 2001. Vol. 13. № 2. P. 35—58.

¹³ Boyarin J. Space, Time and the Politics of Memory // *Remapping Memory. The Politics of TimeSpace* / Ed. J. Boyarin. Minneapolis, 1994. P. 1—38.

¹⁴ Therborn G. Monumental Europe: The National Years. On the Iconography of European Capital Cities // *Housing, Theory and Society*. 2002. Vol. 19. P. 26—47.

Але ландшафт — гэта не толькі культурна вызначаная тэрыторыя, якая становіцца часткай працэсу канструявання калектыўнай ідэнтычнасці. Гэта таксама тэрыторыя з гісторыяй, якую ўспамінаюць. Вядома, гэты «часавы» аспект ландшафту таксама становіцца фактарам канструявання ідэнтычнасці, і гэта ідэнтычнасць непарыўна злучаная з памяццю пра мінулае. Паколькі сучасная цывілізацыя носіць урбаністычны характар, то не выглядае дзіўным тое адмысловае значэнне для фармавання калектыўнай ідэнтычнасці, якое набывае гарадскі ландшафт.

У дадзеным даследаванні мы абапіраліся на канцэпт культурнага ландшафту, які быў развіты ў новай культурнай геаграфіі. У рамках гэтай парадыхмы была прапанаваная канцэпцыя ландшафту як культурнай канструкцыі, з чаго выцякалі два найважнейшыя метадалагічныя наступствы: па-першае, прыярытэт аддаваўся «сімвалічным ландшафтам», якія выпрацоўваюць і падтрымліваюць сацыяльныя значэнні, па-другое — была адзначана важнасць даследаванняў не толькі «рэальных» ландшафтаў, але і «рэпрэзентаваных» (як у літаратуры і мастацтве). Такі падыход патрабуе ўжывання не звыклых марфалагічных метадаў, сканцэнтраваных на вывучэнні фізічных артэфактаў, але таксама інтэрпрэтацыйных, калі ландшафт прачытваецца як сацыяльны дакумент, як тэкст, з ужываннем арсенала лінгвістыкі і семіётыкі.

Такім чынам, у новай культурнай геаграфіі культурны ландшафт разглядаецца як сацыяльны канструкт, дзе ў сімвалічнай форме выпрацоўваюцца і падтрымліваюцца значэнні, візуалізаваныя ў фізічнай форме. Ландшафты, як і культуры, з'яўляюцца месцам палітычных сутыкненняў. Ландшафт выступае ў якасці сродку для саборніцтва і кантэстацыі паміж групамі, што робіцца відавочным пры набыванні і змене значэнняў ад дамінантнай культуры падпарадкаванымі групамі. Дэніс Касгроў вызначае культурны ландшафт як складаны сацыяльны канструкт, які аспрэчваецца па шматлікіх і скрыжаваных восях дыферэнцыяцыі¹⁵. Пры такім падыходзе ўсе культурныя ландшафты з'яўляюцца ўяўнымі ў тым сэнсе, што яны не могуць існаваць для нас па-за сацыяльна сканструяванымі ўяўленнямі, якія мы фармуем пра іх у нашай свядомасці.

Больш дэталёва і грунтоўна мы спынімся на даследаванні горада як сацыяльнага тэксту, дзе разглядаюцца маркеры сучаснай гарадской прасторы, з дапамогай якіх вызначаныя ідэнтычнасці праектуюцца на горад. Пры гэтым горад можа разглядацца як набор знакаў, невербальная сістэма камунікацыі. Гарадскі ландшафт утрымоўвае мноства ключоў і пасланняў пра сацыяльны парадак, сацыяльны кантроль, палітычную ўладу і культурную дамінацыю. Але гэтыя значэнні ніколі не з'яўляюцца фіксаванымі ці сталымі. «Любы будынак, група будынкаў ці ўрбаністычны ансамбль маюць мноства значэнняў, якія не замацаваныя перманентна, а плаваюць у моры канкурэнтных ідэй, розных

¹⁵ Cosgrove D. The Palladian Landscape. Geographical change and its cultural representations in sixteen-century Italy. Leicester, 1993.

каштоўнасцяў і антаганістычных палітычных і эканамічных сіл»¹⁶. Для вытворчасці значэнняў гарады павінны быць прачытаня. Іх чытальнасць залежыць ад шматлікіх фактараў: агульнага набору каштоўнасцяў і перакананняў, агульнай «мовы», лёгка зразумелага архітэктурнага сінтаксісу. Няма адназначнай залежнасці паміж вытворчасцю паслання і яго спажываннем. Заўсёды існуюць альтэрнатыўныя, розныя і канкурэнтныя паміж сабой прачытанні горада.

Гарадскі тэкст — яго чытанне і дэмаркацыя — з'яўляецца адным з ідэалагічных сродкаў, з дапамогай якіх будзеца і ўмацоўваецца нацыянальная ідэнтычнасць. Афіцыйны гістарычны нарatyw ствараецца кіроўнымі элітамі, якія выкарыстоўваюць «гістарычна сканструяваны гарадскі ландшафт як спосаб для ўмацавання адмысловага палітычнага парадку і сродак для акумуляцыі капіталу»¹⁷. Гэты нарatyw упісваецца ў гарадскую прастору з дапамогай назваў вуліц, помнікаў, мемарыяльных дошак, музеяў, архіваў, СМІ і г. д.

Помнікі — адзін з найбольш важных і найбольш бачных элементаў маркіроўкі сучаснай гарадской прасторы. Яны звычайна ўсталёўваюцца на адкрытых прасторах, лёгка даступных для агляду. Пры гэтым для гістарычнай памяці важна не толькі тое, памяць пра што захоўваецца з дапамогай помнікаў, але і чаму яны былі ўзведзеныя. Калі да помніка ўскладаюцца кветкі ці калі ля яго здзяйсняюцца іншыя рытуалы памінавання, то гэта службыць не толькі рэпрэзентацыяй звароту да мінулага, але і падкрэслівае метафарычнае стварэнне і абнаўленне калектыўнай памяці¹⁸.

*Помнік — гэта аб'ект, які злучае назіральніка ў сучаснасці з мінулым досведам сацыяльнай групы, да якой гэты назіральнік прыналежыць. З большай ці меншай ступенню паспяховасці помнік накіроўвае ўспаміны калектыва ў патрэбнае рэчышча — наказвае, пра што ці пра каго і як належыць памятаць [...] Ён першапачаткова разлічаны на тое, каб быць заўважаным і запомненым, а таму гэта вельмі зручная форма для захоўвання і перадачы інфармацыі пра мінулае*¹⁹.

Помнікі іграюць важную ролю ў рэпрэзентацыі і легітымацыі дамінантных ідэалогій і гістарычных мадэляў мінулага. З дапамогай помнікаў дамінантная сацыяльная група маркіруе сваю тэрыторыю ў спробе стварыць ілюзію сваёй вечнасці. У той жа час палітыка памяці і памінавання ўключае не толькі ўсталя-

¹⁶ Short J. R. The Urban Order. An Introduction to Cities, Culture and Power. Cambridge and Oxford, 1996. P. 394.

¹⁷ Hoelscher S., Alderman D. Memory and place: geographies of a critical relationship // Social & Cultural Geography. 2004. Vol. 5. № 3. P. 350.

¹⁸ Середа В. Місто як lieux de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2008. Вып. 2. С. 75—76.

¹⁹ Дарсавелідзе Н. Новые памятники в центре и на окраинах Москвы // Отечественные записки. 2008. Т. 43. Вып. 4. С. 170—171.

ванне новых помнікаў, але і дэканструкцыю манументаў мінулага рэжыму, якія супярэчаць новаму гістарычнаму наратыву. Усё большае ўжыванне практык дэканструкцыі помнікаў у сучаснасці Сяргей Рамашка злучае з характэрным для мадэрну недахопам субстанцыйнай легітымнасці:

Манументальнасць еўрапейскага горада прасякнута водгукам антычнасці. Але як усякая імітацыя, нават самая шчырая, гэта лінія пабудовы часавай восі мегаполіса заўсёды несла ў сабе ўтоены дэфект: недахоп субстанцыйнай легітымнасці. Новаеўрапейскі манумент быў пазбаўлены рытуальнай функцыі, наўзамен якой з'явілася ў якасці кампенсавальнай падпоркі наступова выкрышталізаваная ў горадабудаўніцтве эстэтыка дзяржаўнасці. Манумент упёрся ў палітыку, што ва ўмовах абвостраных палітычных крызісаў не магло не выліцца ў крызіс манументальнасці. Змена палітычнай арыентацыі патрабавала змены манументаў²⁰.

Акрамя таго, вонкавыя праявы памяці патрабуюць сталай мабілізацыі і ўзмацнення, паколькі помнікі могуць стаць нябачнымі і сысці ў цень. Але і пры гэтых умовах звычайныя помнікі не з'яўляюцца цалкам бяспечнымі, бо яны часта выступаюць месцам канфлікту паміж канкурэнтнымі (часта несумяшчальнымі) гісторыямі, яны здольныя змяняць сваё значэнне, паколькі з'яўляюцца аб'ектам для канкурэнтных інтэрпрэтацый²¹. Калектыўная памяць уключае не толькі актыўнае прыгадваанне, але і актыўнае забыццё.

Палітыка змены гарадской наменклатуры (назваў вуліц і плошчаў) таксама з'яўляецца наўпроставым выразам дысцыплінарных тэхнік палітыкі памяці, з дапамогай якіх уладныя эліты кадыфікуюць і тым самым арганізуюць штодзённае жыццё. Помнікі і мемарыяльныя дошкі, калі яны не пазначаныя рытуаламі памінаання ці не ўключаныя ў публічнае жыццё горада, неўзабаве становяцца «натуральнымі» маркерамі гарадскога ландшафту, часткай аўтаматызаванага ўспрымання жыхароў. Помнікі «знікаюць» і становяцца бачнымі толькі для чужых (турыстаў). Адначасова назвы вуліц значна больш інтэгрэваныя ў штодзённы досвед гарадскіх жыхароў, бо тыя мусяць стала пра іх згадаваць — пры запаўненні бюракратычных формаў, пры просьбе да кіроўцы спыніцца на вызначанай вуліцы, пры тлумачэнні месцазнаходжання і г. д.²²

Варта адзначыць, што згаданыя сімвалічныя маркеры ўзаемазлучаныя і існуюць у рамках адзінай сістэмы ўпарадкавання гарадской прасторы. Некаторыя вуліцы названыя ў гонар гістарычных постацяў, якім тут устаноўленыя помнікі (ці, наадварот, помнікі значным асобам ставяць на адпаведных вуліцах). Помнікі і назвы вуліц становяцца матэрыяльным увасабленнем памяці, якая фармуе гарадскі культурны ландшафт.

²⁰ Рамашко С. Манумент — сувенир — уліка. Временная ось мегаполіса // Логос 1991—2005. Избранное: В 2 т. Т. 2. Москва, 2006. С. 511.

²¹ Аўтуэйт У., Рэй Л. Мадэрнасць, памяць і посткаунізм // Палітычная сфера. 2006. № 6. С. 32.

²² Середа В. Місто як lieux de memoire... С. 87.

Такім чынам, для вывучэння палітыкі памяці ў гарадскім ландшафце трох усходнееўрапейскіх сталіц мы абпіраліся на дзве даследчыя стратэгіі: аналіз зменаў гарадской наменклатуры (назваў вуліц і плошчаў) і палітыкі пабудовы/дэмантажу помнікаў як найважнейшых маркераў ландшафту.

Першапачатковым этапам стала фармаванне базы дадзеных назваў вуліц і плошчаў па кожным горадзе. Была ўведзена адна абмежавальная працэдура: у базу дадзеных заносіліся толькі назвы ўласна вуліц ці іншых альтэрнатыўных назваў для дастаткова буйных ландшафтных артэрыяў (праспекты, бульвары і г. д.). Пры гэтым з поля аналізу былі выключаныя дробныя катэгорыі ландшафту (праезды, завулкі і г. д.), паколькі яны практычна не заўважныя для «іншага» вока, да таго ж часцяком іх назвы проста дублююць тыя, што ўжо прадстаўлены на карце горада.

Адной з галоўных задач было сабраць базу дадзеных для сучаснага стану гарадскога ландшафту Мінска, Кіева і Вільні. Мы спыніліся на 2008 г. як апошняй кропцы фіксацыі, паколькі само даследаванне праводзілася ў 2009 г. За той час, які мінуў ад завяршэння даследавання, у адпаведнай наменклатуры маглі адбыцца нейкія змены.

Далей была сабраная база дадзеных для канца савецкага перыяду гарадскога ўпарадкавання, фінальным момантам якога пасля аналізу зменаў у палітыцы кіравання ландшафтам быў абраны 1990 год. Пасля гэтага адбываюцца змены, звязаныя хутчэй з палітыкай будаўніцтва нацыянальнай дзяржавы, г. зн. змяняюцца найбольш адыёзныя назвы вуліц, зносяцца старыя і будуюцца новыя помнікі і г. д.

На наступным этапе ўсе назвы былі закадаваныя ў адпаведнасці з наступнай матрыцай: гл. Табліцу 1.

Для вылучэння катэгорыяў пры кадаванні назваў намі быў свядома зроблены ўпор на прыярытэт ідэалагічных канатацый, якія закладаліся ў гарадскую тапаніміку. Паколькі каля 90% назваў вуліц і плошчаў ва ўсіх трох гарадах захаваліся з савецкага часу²³, то матрыца кадавання мае найбольш дыферэнцыяваную класіфікацыю ў адпаведнасці з асноўнымі тэмамі камуністычнай ідэалогіі.

Усе катэгорыі падзяляліся на асобовыя (злучаныя з вызначанымі імёнамі і асобамі) і абстрактныя, пазбаўленыя персаніфікацыі.

Паколькі прынцыпы фармавання гарадскога ландшафту ў Мінску і Кіеве значна адрозніваліся ад Вільні, то для аналізу тапанімікі літоўскай сталіцы агульная матрыца была крыху змененая. І ў савецкі, і ў незалежны перыяд тут у цэлым пераважалі апалітычныя назвы без ідэалагічных канатацый, таму была праведзена іх больш падрабязная дыферэнцыяцыя і адмыслова вылучаныя катэгорыі назваў, звязаныя з жывёламі, раслінамі і этнічнымі групамі. Вялікая доля такіх назваў шмат у чым вызначае спецыфіку гарадскога ландшафту Вільні.

²³ Трэба адзначыць, што ў Вільні і Кіеве быў значны пласт дасавецкай тапанімікі, які быў паспяхова інтэграваны ў савецкую палітыку гарадскога ландшафту.

Табліца 1. Матрыца кадавання назваў вуліц

Катэгорыі	Асабовыя	Абстрактныя
Другая сусветная вайна	11	21
Міжнародны камунізм	12	22
Савецкі камунізм	13	23
Даваенны камунізм (бел/укр/літ)	14	24
Пасляваенны камунізм (бел/укр/літ)	15	25
Гісторыя і культура савецкага перыяду (бел/укр/літ)	16	26
Гісторыя і культура дасавецкага перыяду (бел/укр/літ)	17	27
Расійская гісторыя і культура	18	28
Агульнасавецкая гісторыя і культура	19	29
Геаграфічныя назвы (бел/укр/літ)	—	210
Геаграфічныя назвы (расійскія)	—	211
Геаграфічныя назвы (іншыя)	—	212
Дасавецкія назвы	113	213
Прафесійныя групы	—	214
Фізічныя, геаграфічныя і інш. характарыстыкі (назвы накшталт Широкая, Усходняя, Сонечная і да т. п.)	—	215
Адсылкі да лакальных аб'ектаў (назвы накшталт Вакзальная, Аэрадромная і да т. п.)	—	216
Іншыя	117	217
Анты/пост/несавецкія	118	218

Варта адзначыць, што назвы, звязаныя з расійскай культурай, геаграфіяй і г. д., мелі калі не адкрыты, то ўскосны каланіяльны характар, паколькі агульнасавецкая культура выбудоўвалася на базісе расійскай культуры. Адпаведна, расійскія мова і культура выкарыстоўваліся камуністычнымі ўладамі для фармавання агульнасавецкай ідэнтычнасці і навязвання агульных культурных патэрнаў для шматлікіх народаў, якія ўваходзілі ў Савецкі Саюз.

Топас назваў, звязаных з Другой сусветнай вайной, аналізаваўся больш глыбока: выяўлялася яго змястоўнае напаўненне, дынаміка прысвойванняў намінацый, тэрытарыяльнае ўвасабленне ў ландшафце і г. д.

Таксама адной з найважнейшых працэдур стаў аналіз тых перайменаванняў вуліц і пабудовы/дэмантажу помнікаў, якія адбываліся пасля 1990-х гг. Адпаведна, увага надавалася таму, якія ідэалагічныя пласты ў сталічным ландшафце ў незалежных дзяржавах мэтанакіравана сціраліся, а таксама таму, якія новыя значэнні ўкладаліся ў ландшафт пасля распаду Савецкага Саюза.

Мінск

Гісторыя мінскага ландшафту адначасова і складаная, і простая. Складаная — бо ў мінулым мелі месца значныя і радыкальныя яго пераўладкаванні. Простая — бо ў сучасным выглядзе ландшафт арганізаваны па адзінай логіцы (савецкага тыпу ўрбанізацыі) і, калі не браць пад увагу нешматлікія выключэнні, у адну гістарычную эпоху.

Сучасны ландшафт Мінска, як у цэнтры, так і на перыферыі, створаны ў выніку ўрбанізацыі пасля Другой сусветнай вайны. Усе прыкметы даваеннага і дасавецкага жыцця на сённяшні дзень утвараюць разрозненыя невялікія анклавы, якія не складаюць цэласнага масіву. Розныя ўзроўні ландшафту, такія як будынкі, помнікі, тапаніміка, падпарадкаваныя, хоць і ў рознай ступені, менавіта гэтай логіцы (і тут, дарэчы, нягледзячы на ўсе пераўтварэнні, мінскую тапаніміку можна лічыць ці не самым архаічным пластом гарадскога ландшафту). Гарадская міфалогія звычайна тлумачыць менавіта такую арганізацыю ландшафту разбурэннямі падчас апошняй вайны, што, на нашу думку, толькі ў нязначнай ступені адпавядае праўдзе. У гэтым зноў жа дапамагае тапаніміка, бо яна, як падаецца, наўпрост не залежыць ад ваеннага руйнавання іншых пластоў ландшафту, але, тым не менш, яе пераемнасць з даваенным і дасавецкім мінулым таксама фрагментарная.

Асноўную прычыну адсутнасці пераемнасці мы бачым у характары росту і развіцця горада ў апошнія 60 гадоў, які можна назваць «савецкім тыпам урбанізацыі». Гэты тып урбанізацыі вызначыў і ў пэўнай ступені вызначае арганізацыю мінскага гарадскога ландшафту. Па розных прычынах у Мінску ён праявіўся, як падаецца, больш выразна, чым у сталіцах іншых саюзных рэспублік²⁴. Уплыў вайны ці нейкіх іншых катастрофаў на характар гэтага працэсу быў толькі частковы і дастаткова ўскосны. Дадатковы кантэкст працэсу ўтваралі вельмі хуткі, «выбуховы» рост горада ў 1950—1980-я гг. і практычна поўная адсутнасць дэмаграфічнай пераемнасці насельніцтва ў гэты перыяд. У 1950 г. насельніцтва горада склала 273,6 тыс. чалавек, у 1990 — 1623,5 тыс., пры гэтым рост адбываўся ў асноўным за кошт міграцыі.

Калі каратка пазначыць спецыфіку савецкай урбанізацыі, то можна вылучыць два прынцыповыя моманты. Па-першае, такая ўрбанізацыя падыходзіла да гарадской прасторы як да выключна геаметрычнай і ўтылітарнай, але дакладна не гісторыка-культурнай катэгорыі. Звычайна сфармаваны гарадскі ландшафт мае пэўныя «сакральныя» зоны, якія не падпадаюць пад простае канструяванне і нават патрабуюць аднаўлення пры разбурэнні: гістарычны цэнтр,

²⁴ Гэта не значыць, што не былі магчымыя адступленні ад гэтай мадэлі, асабліва ў сітуацыі наяўнасці моцных лакальных гарадскіх традыцый і спецыфічных умоваў. Добрым прыкладам тут можа быць Вільня. Цяжка казаць пра агульныя тып і стратэгію, характэрныя для ўсіх гарадоў і рэгіёнаў СССР, але пэўныя падобныя рэчы прысутнічалі. У той ступені, у якой гэтая стратэгія была магчымай, яна была рэалізаваная тут, на розных узроўнях.

сімвалы ўлады, веры, традыцыі і г. д. Ніякіх такіх абмежаванняў савецкія архітэктары ў Мінску не мелі, бо, акрамя, магчыма, некаторых цэнтраў улады²⁵ ландшафт ніякай сакральнасці і каштоўнасці з савецкага пункту гледжання не ўяўляў і мог змяняцца, зыходзячы з наяўных жаданняў ці магчымасцяў.

Па-другое, савецкая ўрбанізацыя ад пачатку была дзяржаўнай і спланаванай справай, не хаатычнай і не лакальнай (тым больш у сталіцы). Наяўнасць аформленай і добра кадыфікаванай ідэалогіі, якая складалася з двух асноўных элементаў — марксізму-ленінізму і савецкага патрыятызму, з'яўлялася складовай часткай савецкай дзяржавы. Ідэйная прапаганда была не толькі рэкамендаванай, але нават абавязковай для большасці дзяржаўных органаў, таму планамерная ідэалагічная праца з гарадскім ландшафтам (ад будынкаў да тапанімікі) была цалкам лагічным працэсам, асабліва ва ўмовах адсутнасці нейкіх гісторыка-культурных абмежаванняў.

Вызначыўшы асноўныя прынцыпы ўрбанізацыі Мінска, адразу пазначым, што яны толькі задавалі вектар, гэта значыць не існавала нейкай адзінай, стабільнай і дэталізаванай канцэпцыі. Сучасная гарадская тапаніміка — гэта хутчэй вынік уплыву розных і часам супярэчлівых з'яваў: саюзныя ідэалагічныя кампаніі, руцінная ідэалагічная праца мясцовага чынавенства, асабістыя густы *decision-makers*, традыцыя шанавання памяці, уздзеянне групаў ціску (асабліваю ролю тут мелі розныя савецкія карпарацыі, у прыватнасці ветэранскія арганізацыі, розныя таварыствы) і г. д. У тапаніміцы рэльефна адлюстраваліся ўсё значныя ідэалагічныя і культурныя працэсы пасляваеннага часу: савецызацыя, русіфікацыя, кадыфікацыя героікі Вялікай Айчыннай вайны, спробы падтрымання традыцыі нацыянальнай культуры. Статыстычнае і гістарычнае вывучэнне тапанімікі дазваляе пэўным чынам паказаць уплывовасць кожнай з тэндэнцый і вызначыць, якія з іх усё-такі пераважалі.

Фармаванне гарадской тапанімікі Мінска ў пасляваенны перыяд было працяглым працэсам, які меў свае часавыя адрозненні і быў звязаны з асобнымі палітычнымі і ідэалагічнымі кампаніямі. Некаторыя з гэтых кампаній замацоўваліся, паступова перарастаючы ва ўстойлівыя традыцыі ідэалагічнай працы савецкага перыяду.

Для 1940-х і 1960-х гг. характэрная першая і, напэўна, найбольш значная хваля з'яўлення «расійскіх» назваў. Збольшага гэта быў агульнасаюзны працэс перабудовы савецкасці на прынцыпах «русацэнтрызму» як асновы ідэалогіі савецкай дзяржавы з сярэдзіны 1930-х гг. У другой палове 1940-х гг. з'яўляюцца вуліцы расійскіх пісьменнікаў, дзеячоў культуры і военачальнікаў: Жукоўскага, Грыбаедава, Чэхава, Чайкоўскага, Цыялкоўскага, Рэпіна, Васняцова, Кальцова, Суворова, Баграціёна, Ушакова, Нахімава, Мендзялеева і г. д. Усяго з'явілася некалькі дзесяткаў новых назваў, пры гэтым абсалютная большасць з ушанаваных людзей не былі непасрэдна звязаныя з Мінскам ці Беларуссю.

²⁵ Дом урада, які не быў разбураны савецкай авіяцыяй.

З 1940-х гг. таксама пачынаецца замацаванне ў гарадскім ландшафце імёнаў герояў Вялікай Айчыннай вайны, хоць гэты працэс яшчэ не быў масавым. Ушаноўваліся ўдзельнікі мінскага падполля, беларускія партызаны, а таксама агульнасаюзныя героі: Заслонаў, Бумажкоў, Гастэла, Чайкіна, Варвашэня і г. д. Пэўную пазітыўную дынаміку мела таксама іншая савецкая тапаніміка: з'явіліся вуліцы Калініна, Пляханавы, Катоўскага, Бабушкіна і г. д.

З 1960-х гг. ушанаванне герояў Вялікай Айчыннай вайны праз наданне іх імёнаў назвам вуліц прымае масавы характар. Сімвалічнай датай тут можа быць наданне вуліцам новых назваў у 1964 г. з нагоды святкавання 20-годдзя вызвалення горада ад нямецкай акупацыі. З'явіліся вуліцы Кабушкіна, Казінца, Акрэціна, Казея і г. д., што паклала пачатак адпаведнай традыцыі. З сярэдзіны 1960-х гг. гэты пласт мінскай тапанімікі расце вельмі хутка і паступова становіцца значным, а потым і даміноўным, паступова ператвараючы Мінск у вялікі мемарыял вайны. Пры гэтым логіка ўшанавання была рознаскіраванай: савецкія военачальнікі, агульнасавецкія героі, героі іншых рэспублік СССР, героі вызвалення Мінска, мінскія падпольшчыкі, беларускія партызаны і г. д.

У 1960-х—1980-х гг. назвы вуліц таксама давалі ў гонар партыйных і дзяржаўных дзеячоў БССР. Гэта тычылася як даваеннага перыяду (Галадзед, Ландар, Кнорын, Гамарнік і г. д.), так і пасляваеннага часу (Казлоў, Прытыцкі, Сурганаў, Машэраў і г. д.). У першым выпадку назвы звязваліся з рознымі юбіляямі, а ў другім даваліся пасля смерці адпаведнага дзяржаўнага дзеяча. У той жа час колькасць тапонімаў, звязаных з беларускай культурай, расла адносна нязначна.

Уздым нацыянальнага руху і распад камунізму на пачатку 1990-х гг. выклікаў натуральную дыскусію пра змену палітыкі назваў і перайменаванні. Дыскусія стала прадметам палітычнай барацьбы гарадскога і нацыянальнага значэння і мела грамадскі рэзананс. Гэты рэзананс быў дастаткова значны, бо нават цяпер многія жыхары асацыююць згаданы перыяд са значнымі пераўтварэннямі гарадскога ландшафту, хоць рэальна перайменаванні закранулі зусім невялікую колькасць вуліц.

Аналіз нарматыўных актаў і картаў дазваляе зафіксаваць з 1990 г. па 2008 г. 121 перайменаванне. Аднак жа абсалютная большасць іх (каля 80) прыпадае на 2004 г. і мела вымушаны характар. У выніку пашырэння да Мінска яны былі далучаныя вёскі і іншыя дробныя населеныя пункты, вуліцы ў якіх мелі аднолькавыя назвы. Калі не ўлічваць такія перайменаванні, то атрымаем толькі 46 фактаў змены назваў аб'ектаў гарадской тапанімікі, і першая палова 1990-х гг. тут не дамінуе. Значная колькасць гэтых перайменаванняў — вынік цікавага феномену «міграцыі тапонімаў», найбольш паказальным прыкладам якой былі перайменаванні ў 2005 г. праспекта Машэрава ў праспект Пераможцаў, вуліцы Варвашэні (разам з дзвюма іншымі) — у праспект Машэрава, Енісейскай — у Варвашэні. Тут мы маем тры акты перайменавання, але ў выніку іх толькі адзін новы тапонім.

Перайменаванні, якія адбыліся з 1990 г., мелі тры ўсплэскі. Усплэск пачатку 1990-х гг. прынёс увядзенне «нацыянальных» і вяртанне гістарычных на-

зваў: з'явіліся праспект Ф. Скарыны, плошча Незалежнасці, вуліцы Багдановіча, Ракаўская, Кальварыйская. Пасля пэўнага перапынку новы ўсплёск прыпадае на 1997—2000 гг. (з'явіліся вуліцы Татарская, Купрэвіча, Чайлыткі) і, зноў пасля пэўнага перапынку, на 2004—2007 гг., на якія сярод іншага прыпала і вядомае перайменаванне праспектаў Скарыны і Машэрава, што выклікала значную міграцыю назваў.

Табліца 2. **Баланс перайменаванняў у Мінску, асноўныя тэндэнцыі (1990—2008 гг.)**

Катэгорыі	Змены ў назвах
Другая сусветная вайна	+ 8
Гістарычныя назвы	+ 7
Беларуская гісторыя і культура	+ 5
Савецкі камунізм і савецкая гісторыя і культура	- 7

Агульны баланс перайменаванняў сведчыць, што тут лідзіруе памяць пра Другую сусветную вайну (+ 8 назваў), хоць розніца паміж першымі трыма катэгорыямі нязначная. Наступным ідзе вяртанне гістарычных назваў: + 7, а затым назвы, звязаныя з беларускай культурай: + 5. Найбольшыя страты панеслі савецкія камунізм і культура – 7 назваў, што дэманструе дэсаветызацыю, хоць і вельмі памяркоўную, але дэсаветызацыю.

Пераходзячы да разгляду асноўных вынікаў даследавання гарадской тапанімікі па стане на канец 2008 г.²⁶, неабходна зрабіць некалькі заўваг. Табліца была складзена на аснове апісанай вышэй метадалогіі, і пад разгляд патрапілі 780 назваў вуліц. Натуральна, пры аднясенні канкрэтнай назвы да той ці іншай катэгорыі часам прысутнічаюць спрэчныя моманты. Тут мы не будзем разглядаць праблему ідэалагічна нейтральнай тапанімікі (ніжняя частка табліцы), але закранем толькі найбольш істотныя для дасягнення мэтаў нашага даследавання моманты. Па-першае, існуе праблема падзелу паміж беларускімі камуністамі пасляваеннай эпохі і героямі Вялікай Айчыннай вайны. Як вядома, значная колькасць пасляваеннай беларускай савецкай эліты мела партызанскае (франтавое) мінулае, таму вызначэнне іх пазіцыі ў табліцы можа быць спрэч-

²⁶ Для аднясення назваў да той ці іншай катэгорыі выкарыстоўваліся, перш за ўсё, звесткі з наступных выданняў: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6-ці т. Т. 1—6. Мінск, 1993—2003; Их іменами названы. Мінск, 1988; Улицы помнят. Мінск, 1979. Для вызначэння дасавецкіх назваў выкарыстоўвалася наступнае выданне: Шыбека З.В., Шыбека С.Ф. Мінск: Старонкі жыцця дэрэвалюцыйнага горада. Мінск, 1994.

ным. У кожным выпадку падыход быў індывідуальны, але пераважна на карысьць катэгорыі «беларускі камунізм». У гэтую катэгорыю былі ўключаныя, у прыватнасці, Кірыла Мазураў, Сяргей Прытыцкі²⁷, Пётр Машэраў. Тое ж самае тычыцца і дзеячоў беларускай культуры ды некаторых іншых. Такім чынам, катэгорыя «Другая сусветная вайна» была трохі колькасна зменшаная дзеля таго, каб лепш адлюстравалі ўсю разнастайнасць назваў.

З падобнымі праблемамі давялося сутыкнуцца і пры развядзенні катэгорый «расійская гісторыя і культура», «савецкая гісторыя і культура» і «савецкі камунізм». Пры прыняцці рашэнняў у спрэчных выпадках мы арыентаваліся на біяграфічныя звесткі, а таксама на пераважнае пазіцыянаванне асобы ў энцыклапедычнай і іншай літаратуры. Практычна ўсе спрэчныя моманты паміж расійскай ды савецкай гісторыяй і культурай вырашаліся на карысьць апошняй, і таму менавіта ў гэтую катэгорыю патрапілі Мічурын, Маякоўскі і інш. Паводле падобнай логікі вырашаліся праблемы і з савецкімі камуністамі — спрэчныя выпадкі вырашаліся пераважна на іх карысьць (хоць некаторыя з іх дзейнічалі і да рэвалюцыі, і іх можна разглядаць таксама (а можа і перш за ўсё) як «расійскіх», а не «савецкіх» рэвалюцыянераў). Да расійскай гісторыі і культуры былі аднесеныя толькі рэвалюцыянеры больш ранніх генерацый: Герцэн, дзекабрысты і г. д. Такім чынам, да катэгорыі «расійская культура і гісторыя» адносяцца толькі найбольш адназначныя выпадкі, таму яна таксама можа падавацца ў пэўнай ступені няпоўнай.

Улічваючы сказанае вышэй, трэба адзначыць, што колькасць спрэчных назваў у агульнай сукупнасці дастаткова невялікая. Нягледзячы на тое, што, у залежнасці ад таго, наколькі жорстка ставіцца да крытэрыяў, іх межы могуць быць рухомымі, ваганні не павінны перавышаць 0,5%, таму гэта практычна не ўплывае на атрыманыя намі агульныя расклады.

Табліца 3. Структура сучаснай тапанімікі горада Мінска

Катэгорыі	Асабовыя	Абстр.	Усяго	%
Другая сусветная вайна	114	6	120	15,4
Міжнародны камунізм	8	11	19	2,4
Савецкі камунізм	44	7	51	6,5
Беларускі даваенны камунізм	20	1	21	2,7
Беларускі пасляваенны камунізм	9	—	9	1,2
Беларуская гісторыя і культура (савецкі перыяд)	37	1	38	4,9

²⁷ Асоба Сяргея Прытыцкага можна быць аднесена нават да трох катэгорый: беларускі даваенны камунізм, беларускі пасляваенны камунізм, Другая сусветная вайна.

Беларуская гісторыя і культура (дасавецкі перыяд)	26	—	26	3,3
Расійская гісторыя і культура (дасавецкі перыяд)	68	2	70	9,0
Савецкая гісторыя і культура	11	1	12	1,5
Антысавецкія назвы	—	—	—	0
Геаграфічныя назвы (Беларусь)	—	51	51	6,5
Геаграфічныя назвы (Расія)	—	30	30	3,8
Геаграфічныя назвы (іншыя)	—	16	16	2,1
Дасавецкія назвы	1	52	53	6,8
Прафесійныя і іншыя сацыяльныя групы	—	51	51	6,5
Фізічныя, геаграфічныя і іншыя характарыстыкі	—	64	64	8,2
Адсылкі да мясцовых аб'ектаў	—	109	109	14,0
Іншыя	29	11	40	5,1

Табліца паказвае, што абсалютным лідэрам сярод усіх катэгорый, тым больш палітычна значных, выступае пласт Другой сусветнай вайны — 15,4%, які ў беларускім кантэксце тоесны пласту Вялікай Айчыннай вайны. Гэты вынік, натуральна, не з'яўляецца нечаканым, але дэманструе ўзровень значэння гэтага топасу для гарадскога ландшафту. Сярод ушанаваных герояў самы шырокі спектр асобаў: мінскія падпольшчыкі, беларускія партызаны, героі іншых савецкіх рэспублік, савецкія военачальнікі (не ўсе звязаныя з Беларуссю), прадстаўнікі агульнасаюзнага пантэону. Усе групы прадстаўленыя дастаткова раўнамерна, таму нельга казаць пра дамінаванне ў гэтых назвах мясцовага кантэксту. Пры гэтым дамінаванне пласту Вялікай Айчыннай вайны мае як колькасны, так і якасны характар, бо адпаведныя назвы ўтвараюць шчыльную сетку з буйных, сярэдніх і дробных вуліц, якія прысутнічаюць ва ўсіх частках горада (гл. Малюнак 1).

Другое месца надзейна займае катэгорыя «расійская гісторыя і культура дасавецкага перыяду». Яна складае 9% ад агульнай колькасці тапонімаў. Большасць з асобаў, у ёй прадстаўленыя, ніяк не былі звязаныя з Мінскам і нават увогуле з Беларуссю. Рост гэтага пласта быў ініцыяваны агульнасаюзнай кампаніяй і падхоплены мясцовымі ініцыятывамі пры святкаванні адпаведных юбілеяў. Ушаноўваўся дастаткова шырокі спектр асобаў, у выніку чаго ў гэтай катэгорыі прадстаўленыя як буйныя, так і дробныя вуліцы.

Трэцяе месца займае катэгорыя «савецкі камунізм» — 6,5%. Катэгорыя прадстаўленая як буйнымі постацямі савецкага рэжыму, такімі як Ленін, Калінін ці Куйбышаў, так і менш значнымі дзеячамі, як Пархоменка ці Нагін, многія з якіх таксама ніяк не звязаныя ні з Мінскам, ні з Беларуссю.

Толькі на чацвёртым месцы аказалася беларуская савецкая гісторыя і культура (4,9%), а на пятым — беларуская дасавецкая гісторыя і культура (3,3%). Рост апошняй катэгорыі быў заўважны з 2000 г. Паказальна, што нават сума

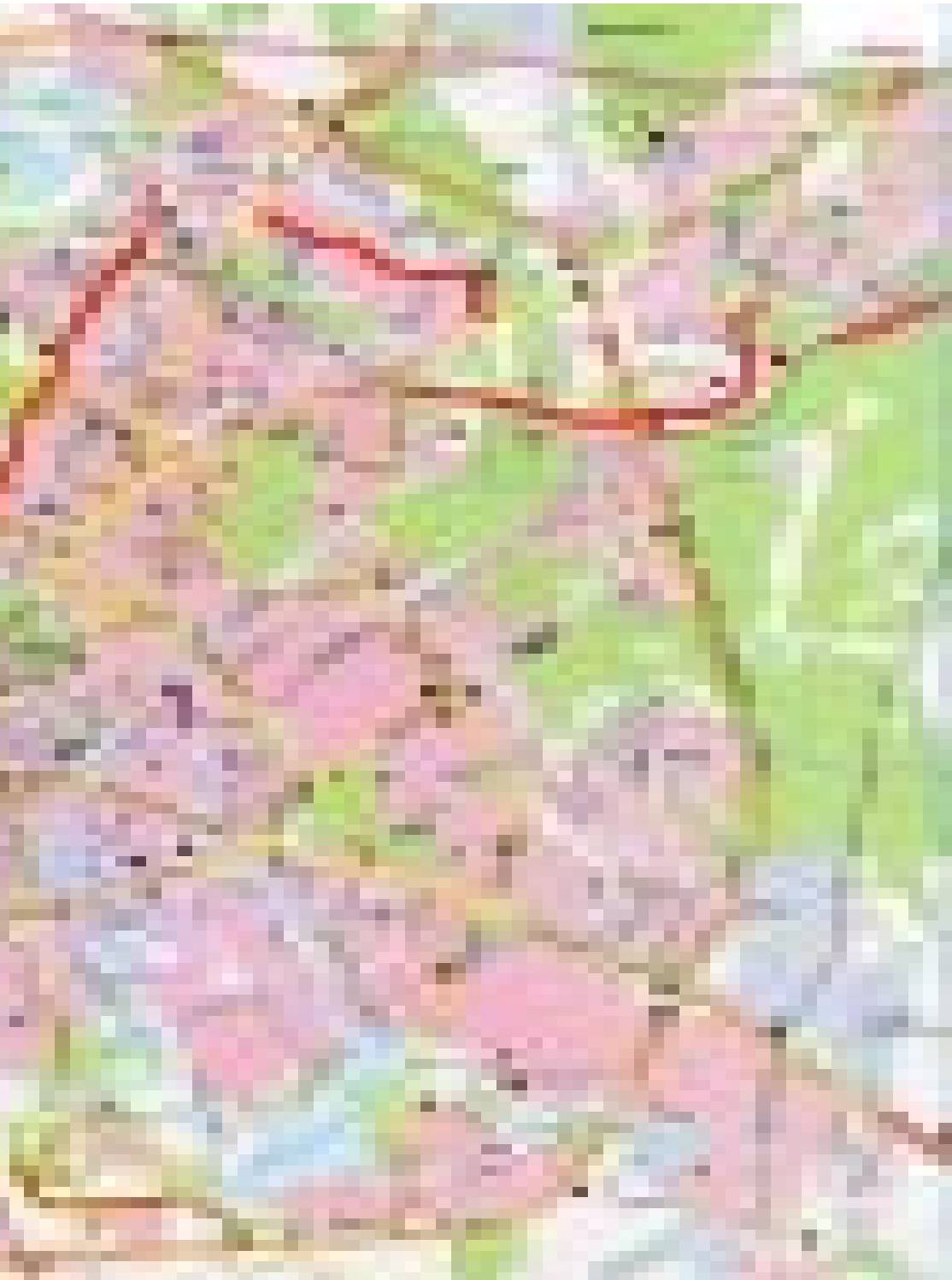

Малюнак 1. **Сетка вуліц Мінска, назвы якіх звязаныя з Вялікай Айчыннай вайной (вылучаныя чырвоным).**

Малюнак 2. **Сетка вуліц Мінска, назвы якіх звязаныя з беларускай гісторыяй і культурай дасавецкага перыяду (вылучаныя чырвоным).**

беларускай савецкай і дасавецкай гісторыя і культуры дае пласт, меншы за расійскую гісторыю і культуру дасавецкага перыяду.

Сярод буйных вуліц, звязаных з беларускай дасавецкай гісторыяй, можна назваць толькі тры: Каліноўскага, Багдановіча і Скарыны (мігруючы тапонім). Рост катэгорыі ў апошнія гады назіраецца за кошт надання адпаведных назваў новым вуліцам на перыферыі горада. Найбольш паказальны тут прыклад — Вялікая Сляпянка з сямю назвамі вельмі дробных вуліц прыватнага сектару, што складае больш за чвэрць усяго агульнагарадскога пласта. Але ў той жа час безумоўна пазітыўнай з’яўляецца сама тэндэнцыя замацавання ў гарадскім ландшафце назваў, звязаных з беларускай дасавецкай гісторыяй і культурай (гл. Малюнак 2).

Калі асобна зрабіць аналіз вуліц, якія атрымалі свае назвы ў гонар людзей (г. зн. разгледзець назвы, якія ў любым выпадку нясуць ідэалагічны змест), то расклад лідэраў не мяняецца: Вялікая Айчынная вайна — 31,4%, расійская гісторыя і культура дасавецкага перыяду — 18,7%, савецкі камунізм — 12,1%, беларуская савецкая гісторыя і культура — 10,2% і беларуская дасавецкая гісторыя і культура — 7,2%. З гэтага бачна, што пазначаныя тэндэнцыі аказваюцца дастаткова ўстойлівымі (гл. Малюнак 3).

Такім чынам, профіль Мінска, калі казаць пра адлюстраванне гістарычнай памяці ў тапаніміцы, выглядае наступным чынам. Калі аналізаваць палітычна напружаныя пласты, то па ўсіх параметрах першыноўства належыць ушанаванню памяці пра Вялікую Айчынную вайну. Гэтая катэгорыя тапанімікі значна аперэдажае ўсе астатнія і дэманструе сваю важнасць — 15,4% унёску ў агульны

Малюнак 3. Асобы, ушанаваныя ў назвах вуліц Мінска.

масіў, 31,4% ушанаваных людзей. Другое месца займае расійская гісторыя і культура (9% і 18,7% адпаведна), у сваёй аснове спадчына русацэнтрычнага фундаменту савецкай ідэалогіі. Трэцяе месца займае савецкі камунізм (6,5% і 12,1%), на чацвёртым — беларуская савецкая гісторыя і культура (4,9% і 10,2%), на пятым — беларуская гісторыя і культура дасавецкага перыяду (3,3% і 7,2%). Апошнія два паказчыкі могуць служыць пэўным сведчаннем глыбіні працэсаў выцяснення беларускай культуры на перыферыю ў пасляваеннай Беларусі і выглядаюць вельмі дзіўна для сталіцы незалежнай дзяржавы.

Кіеў

Кіеў заўсёды меў прынцыпова важнае значэнне для каланіяльнай палітыкі — як у часы Расійскай імперыі, так і пасля ў Савецкім Саюзе.

Адным з прынцыповых момантаў стала ўключэнне Кіева ў канон паспяховага гістарычнага міфа пра Кіеўскую Русь як маналітную раннесярэднявечную дзяржаву, дзе сфармавалася адзіная агульнаруская народнасць. Як сцвярджалі гісторыкі, якія стваралі гэтую міфалогію, на аснове гэтага адзінства пад уплывам розных працэсаў сфармаваліся тры братэрскія народы — рускія, украінцы і беларусы, што маюць адзінае паходжанне і агульную культуру. Гэты міф Кіеўскай Русі служыў падставай як для выбудавання гістарычнай генеалогіі Расіі ад Старажытнай Русі, так і для абгрунтавання ўключэння тэрыторыі Украіны і Беларусі ў склад Расійскай імперыі. З прычыны гэтага падзелы Рэчы Паспалітай разглядаліся ў імперскай думцы як акт гістарычнай справядлівасці, вяртанне страчаных тэрыторый, аднаўленне адзінай дзяржавы.

Нас у дадзеным выпадку мала цікавіць гістарычная справядлівасць дадзеных сцвярджэнняў, куды важней тое, што гэты міф апынуўся вельмі зручным для ўладаў Расійскай імперыі, а затым і Савецкага Саюза, дзе ён быў рэстаўраваны і зноў уключаны ў палітычны ўжытак. Цікава, але пантэон старажытных князёў Кіева апынуўся не меней запатрабаваным і ў незалежнай Украіне, дзе гістарычная міфалогія зазнала чарговую рэканфігурацыю і лягла ўжо ў аснову працяглай генеалогіі чыста ўкраінскай дзяржаўнасці, з якой былі элімінаваныя канатацыі агульнарускага адзінства. Значнасць гэтай ідэалагемы стала адным з формаўтваральных прынцыпаў пры канструяванні гарадскога ландшафту Кіева.

Ужо пры царскай Расіі топас Старажытнага Кіева быў матэрыяльна ўвасоблены ў ландшафце праз адпаведныя назвы вуліц з імёнамі кіеўскіх князёў і праз узвядзенне пышных помнікаў у цэнтры горада. Характэрна, што помнікі, якія адсылаюць да гісторыі Старажытнага Кіева і былі збудаваныя пры царскай Расіі (помнік Хрышчэнню Русі — 1808 год, помнік Уладзіміру Вялікаму — 1859 год, помнік княгіні Вользе, св. апосталу Андрэю Першаазванаму і роўнаапостальным Кірылу і Мяфодзію — 1911 год), паспяхова перажылі некалькі значных зменаў улады, апынуўшыся аднолькава запатрабаванымі для розных палітычных рэжымаў.

Тут мы бачым вельмі сур'эзнае адрозненне Кіева ад Мінска, дзе дасавецкая гісторыя ў вачах камуністычнага кіраўніцтва валодала падазронным статусам і практычна была цалкам задушаная.

Але і такое выключнае становішча Кіева ў гістарычнай міфалогіі Савецкага Саюза не пазбаўляла ўладу ад неабходнасці сцвярджаць і тут камуністычную ідэалогію з дапамогай змены культурнага ландшафту гэтага горада, тым больш што ў перадваенны час ягоны статус як сталіцы Украіны быў спрэчным. Пасля Грамадзянскай вайны Кіеў у 1920 г. гэты статус страціў, а сталіца Украіны была перанесена ў Харкаў. Толькі ў 1934 г. Кіеў зноў становіцца сталіцай Украінскай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі.

Адразу ж пасля Грамадзянскай вайны гарадскія ўлады пачынаюць змяняць кіеўскі гарадскі ландшафт з дапамогай маркераў камуністычнай ідэалогіі: вуліцы атрымліваюць назвы ў гонар рэвалюцыянераў-бальшавікоў, ставяцца помнікі рэвалюцыянерам з кіеўскага завода «Арсенал», а таксама правадыру бальшавіцкай партыі У. Леніну.

Тым не менш, планамерная праца па перафарматаванні гарадскога ландшафту Кіева пачынаецца толькі пасля таго, як горад быў вызвалены ад нацысцкай акупацыі ў лістападзе 1943 г.

Ужо ў 1944 г. праводзіцца цэнтралізаванае перайменаванне вуліц. Падчас ваенных дзеянняў горад быў значна разбураны, таму аднаўленне будынкаў і вуліц адразу ж суправаджалася працэдурай усталявання новых значэнняў ландшафту. На месцы старых вуліц узніклі новыя, і ў выніку змяняліся не толькі назвы, але і сама структура гарадскіх камунікацый. Тут мы можам заўважыць зародкі таго, што потым стане важнай для савецкіх уладаў ідэалагемай пра ролю Кіева (і, калі глядзець больш шырока, усёй Украіны, бо сталіца з'яўляецца сімвалічным рэпрэзэнтантам краіны) у перамозе над фашысцкімі захопнікамі.

Сярод гэтай хвалі пераафармлення гарадской наменклатуры ў 1944 г. фармуецца першы блок назваў вуліц, які мае відавочныя канатацыі з ваеннай міфалогіяй (Баявая, Маршальская, Танкістаў, Траншэйная, Снайперская). Варта адзначыць, што вайна да гэтага моманту яшчэ не скончылася, таму цэласны наратыў улады пра вайну яшчэ не быў сфармаваны, і толькі ствараўся адпаведны пантэон герояў. Таму і назвы, якія даваліся вуліцам, насілі агульны характар.

Адразу ж пасля вызвалення Кіева пачынаецца і мэтанакіраваная палітыка па ўвекавечванні памяці савецкіх военачальнікаў. Паводле У. Грыневіча:

Першы камуніст рэспублікі Мікіта Хрушчоў не толькі даў у сваіх размовах і выступак ідэйныя ўстаноўкі адносна ролі і месца Украіны і яе кампартыі ў Вялікай Айчыннай вайне, але і заклаў аснову для ўвекавечвання памяці пра вайну ў пантэонах і мемарыялах. Па просьбе Хрушчова і з асабістага дазволу Сталіна ў Кіеве неўзабаве пасля яго вызвалення былі пахаваныя героі абароны ўкраінскай сталіцы — генералы Кірпанос, Патапаў, Тупікоў (у 1957 г.

яны былі перапахаваныя ў адмыслова пабудаваным для гэтай мэты Парку Славы, а сам парк пераўтвораны ў рытуальнае месца глыбокай пашаны, з Вечным агнём і Магілай невядомага салдата). Трохі пазней у Кіеве быў пахаваны і герой ягонага вызвалення генерал Мікалай Ватуцін, які загінуў увесну 1944 г. з прычыны ранення, атрыманага ў сутыкненні з украінскімі нацыяналістамі²⁸.

Наступнай буйной хваляй па ўключэнні памяці пра перамогу ў вайне ў кіеўскі гарадскі ландшафт стаў 1953 год. Тут адбілася адна з устойлівых тэндэнцый, характэрных для савецкай улады, — карыстацца рознымі юбіляямі і круглымі датамі для мемарыялізацыі ідэалагічна запатрабаваных падзей. Таму 10-гадовы юбілей вызвалення Кіева разглядаўся як зручная зыходная кропка для пашырэння ваенных намінацый. У гэтым годзе яшчэ 10 вуліц атрымалі назвы, звязаныя з ваеннымі падзеямі: Гвардзейская, Чырвонагвардзейская, Панфілаўцаў, Матросова, Даватара, Кірпаноса, Папудрэнкі, Талбухіна, Ульяны Громавай, Чарняхоўскага. Як мы бачым, пачынаў утварацца ўжо цэлы пантэон ваенных герояў.

Наступная буйная хваля надання ваенных назваў кіеўскім вуліцам ажыццявілася ў 1955 г., калі было дададзена яшчэ 12 падобных найменняў. Ізноў належыць адзначыць юбілейны характар мерапрыемства, бо гэтым разам святкавалася 10-годдзе перамогі Савецкага Саюза ў Вялікай Айчыннай вайне.

Чарговым этапам стаў 1957 год. Тут мы бачым перакрываўванне розных міфаў савецкай ідэалогіі, дзе адзін міф становіцца пацверджаннем для іншага. Так, святкаванне 40-годдзя Кастрычніцкай рэвалюцыі стала зручным момантам для чарговага ўвекавечвання ваенных падзей.

Ключавым актам стала стварэнне мемарыяльнага комплексу «Парк Вечнай Славы воінам Вялікай Айчыннай вайны» ў Пячорскім раёне Кіева (г. зн. гістарычным цэнтры горада). Маштаб гэтага мемарыяла ператварыў яго ў найбуйнейшы сімвалічны цэнтр горада. У цэнтры парку Вечнай Славы быў збудаваны 26-метровы абеліск з цёмна-шэрага граніту, а ля яго падножжа размясцілі магілу Невядомага салдата.

У 1961 г. Хрушчоў, які ў той час узначальваў Камуністычную партыю Савецкага Саюза, дамагаецца надання Кіеву статусу «горада-героя». Такі статус карыстаўся надзвычайным прэстыжам у савецкай афіцыйнай ідэалогіі, лічыўся знакам найвышэйшага адрознення і прысвойваўся «гарадам Савецкага Саюза, працоўныя якіх выявілі масавую гераічнасць і мужнасць у абароне Радзімы ў Вялікай Айчыннай вайне 1941—1945 гг.». За прысваенне такога звання ішла часамі сур'ёзная палітычная барацьба. Нягледзячы на шырокія ўладныя паўнамоцтвы, Хрушчову прыйшлося пераадолець сур'ёзныя перацанні, пачолькі

²⁸ Гриневиц В. Расколотае памяць...

абарона Кіева асацыявалася ў былых сталінскіх маршалаў з самым маштабным у гісторыі вайны акружэннем, калі ў палон патрапілі каля паўмільёна савецкіх салдатаў. Дарэчы, непрыемны асадак пакінуў і той факт, што кіраўніцтва абаронай украінскай сталіцы ажыццяўляў генерал Андрэй Уласаў — будучы здраднік № 1 у сталінскай імперыі²⁹.

Але Хрушчову ўдалося паспяхова пераадолець гэтыя цяжкасці, і Кіеў становіцца адным з галоўных цэнтраў манументалізацыі памяці пра перамогу ў вайне. Натуральна, пасля такога знакавага кроку гарадскі ландшафт Кіева ўсё больш насычаецца ваеннай тэматыкай. Гэта можна прасачыць і па дынаміцы прысваення вуліцам і плошчам назваў, звязаных з міфалогіяй Перамогі:

Табліца 4. **Дынаміка ўвядзення ў гарадскі ландшафт Кіева назваў, звязаных з Вялікай Айчыннай вайной**

1944	1952	1953	1955	1957	1961	1962	1963	1965
5	1	10	12	5	1	1	8	4
1966	1967	1968	1969	1970	1971	1973	1974	1975
3	5	6	3	4	6	1	8	7
1976	1977	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1989
3	4	4	1	5	1	2	2	1

Наколькі можна ўбачыць, у 1960—1970-я гг. ужо няма такіх маштабных хваляў зменаў у гарадской наменклатуры, як у 1953 і 1955 гг., але замест гэтага ідзе плаўнае штогадовае ўключэнне ваенных назваў у гарадскі ландшафт. У 1980-я гг. гэты працэс паступова ідзе на спад, што было ў тым ліку абумоўлена і перанасычэннем гарадскога ландшафту гэтым топасам. Тым не менш, менавіта ў гэты час узнік яшчэ адзін важны пункт, які меўся замацоўваць савецкі міф пра вайну ў Кіеве — агромністая статуя Радзімы-маці, таксама пастаўленая ў цэнтры горада, каля Кіева-Пячорскай лаўры. Цырымонія ўрачыстага адкрыцця помніка адбылася 9 траўня 1981 г., і зрабіў гэта сам тагачасны генеральны сакратар ЦК КПСС Леанід Брэжнеў.

У выніку да 1990 г. у гарадской тапаніміцы Кіева прысутнічала 118 назваў, звязаных з ваеннай тэматыкай. Сярод іх можна вылучыць некалькі тэматычных груп:

- 1) найбольш шматлікая — аб’екты, названыя імёнамі ўдзельнікаў абароны ці вызвалення Кіева ад нацысцкіх захопнікаў — 44 назвы;

²⁹ Гриневиц В. Расколотае памяць...

- 2) трохі слабей прадстаўлена група назваў, якія адсылаюць да імёнаў мясцовых партызанаў і падпольшчыкаў, што дзейнічалі на тэрыторыі Украіны — 26 назваў;
- 3) прадстаўленая і агульнасавецкая міфалогія Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне (вуліцы і праспекты 9-га траўня, Перамогі, Герояў Вайны) — 19 назваў;
- 4) прысутнічае і пантэон агульнасавецкіх ваенных герояў (маюцца на ўвазе тыя персаналіі, якія ператварыліся ў сімвалічныя постаці саюзнага значэння, дзеля чаго іхныя імёны былі замацаваныя ў савецкім ландшафце незалежна ад тэрытарыяльнай прывязкі) — 17 назваў;
- 5) у адмысловую групу можна вылучыць назвы, звязаныя з ваеннай элітай Савецкай Арміі (маршаламі, генераламі і інш.) — 11 назваў.

Гарадская тапаніміка Кіева паказвае, што савецкая ўлада для стварэння міфалогіі перамогі ў вайне паспяхова выкарыстоўвала дзве стратэгіі:

- 1) стварэнне агульнасавецкага пантэона тых ідэалагем (Перамога, Партызаны і Падпольшчыкі, 9-га траўня) і герояў (Матросаў, Кашавой, Заслонаў, Касмадзям'янская), якія сімвалічна афармлялі агульны комплекс уяўленняў пра ваенную гісторыю для ўсіх жыхароў Савецкага Саюза;
- 2) лакалізацыя ваенных падзей, прывязванне іх да пэўнай тэрыторыі. Найбольш семантычна выгодным выглядаў працэс вызвалення пэўнага месца (сталіцы, горада, вёскі) у 1943—1944 гг. Такім чынам, дадзеная тэрыторыя сімвалічна ўключалася ў агульную гісторыю ваенных падзей, пры гэтым з пазітыўнымі канатацыямі. Але для надання значнасці гэтыя падзеі трэба было замацаваць ахвярнай крывёй — пераважна ўдзельнікаў ваенных дзеянняў, якія гінулі падчас вызвалення захопленых тэрыторый. У выпадку Кіева адмысловае значэнне надавалася і абароне гэтага горада, паколькі менавіта за гэтыя ваенныя дзеянні ўкраінскай сталіцы было прысвоена ганаровае званне «горада-героя».

Пасля стварэння незалежнай украінскай дзяржавы палітыка ўладаў па пераўтварэнні сталічнага ландшафту радыкальным чынам змяняецца. Сцоўваюцца ідэалагічныя полюсы: камуністычная і рэвалюцыйная сімволіка губляе сваё дамінантнае становішча, і нават больш таго — набывае статус непажаданай, бо фармуецца новая нацыянальная візія мінулага, дзе Савецкі Саюз (і, адпаведна, камуністычная партыя) набываюць статус рэпрэсіўных інстытутаў, якія не толькі не спрыялі станаўленню ўкраінскай незалежнай дзяржаўнасці, але і праводзілі антынацыянальную палітыку. У той жа час у публічны дыскурс уваходзіць тэма Галадамору — масавай смерці ўкраінскіх сялян ад голаду ў 1930-я гг., што стала расцэнэньвацца як вынік планамернай палітыкі камуністычных уладаў.

Змена ідэалагічных арыентацый прадказальна прывяла і да перафарматавання гарадскога ландшафту. У табліцы 5 прыведзеныя тыя катэгорыі назваў вуліц, якія былі змененыя пасля 1990 г. (усяго мы налічылі 64 такія назвы)³⁰.

³⁰ У табліцу ўключаныя толькі тыя катэгорыі, дзе колькасць змененых назваў перавышае 2.

Табліца 5. Структура змененых назваў у постсавецкі час у горадзе Кіеве

Катэгорыя	Колькасць	%
Савецкі камунізм	27	44,2
Даваенны ўкраінскі камунізм	12	18,8
Міжнародны камунізм	5	7,8
Украінская культура (савецкі перыяд)	5	7,8

Відавочна, што ў незалежнай Украіне менавіта гарадскія тапонімы, звязаныя з камунізмам, мэтанакіравана сціраюцца з гарадскога ландшафту. Калі ж прасачыць, якія ідэалагічныя падтэксты нясуць у сабе новыя назвы (г. зн. назвы, атрыманыя ў выніку перайменавання або стварэння новых вуліц), то можна вылучыць галоўную стратэгію ў палітыцы пераўтварэння гарадскога ландшафту — вяртанне дарэвалюцыйных назваў, у першую чаргу ў гістарычным цэнтры горада.

Табліца 6. Структура новых назваў у постсавецкі час у горадзе Кіеве

Катэгорыя ³¹	Колькасць	%
Дасавецкія назвы	27	31,8
Анты/не/пост савецкія	15	18,4
Украінская гісторыя і культура (савецкі перыяд)	14	16,5
Украінская гісторыя і культура (дасавецкі перыяд)	9	10,6
Геаграфічныя назвы (украінскія)	7	8,2

Значную частку ў новых назвах складаюць тыя тапонімы, якія нясуць у сабе антысавецкія або постсавецкія канатацыі. Маюцца на ўвазе назвы ў гонар ахвяраў камуністычнага рэжыму, украінскіх нацыяналістаў, якія змагаліся з савецкімі ўладамі, альбо ўжо сучасных палітычных дзеячоў. Такіх вуліц зусім няшмат у параўнанні з вялізным масівам савецкай тапанімікі ў Кіеве.

Гэта, хутчэй, сведчыць пра сітуацыю ідэалагічнай нявызначанасці, якая склалася ў Кіеве (і нават шырэй, ва ўсёй Украіне). З прычыны вострай палітычнай канфрантацыі, якая раздзірае краіну на супрацьлеглыя лагеры, складана сфар-

³¹ У табліцу ўключаныя толькі тыя катэгорыі, дзе новых назваў больш за 3.

маваць устойлівы ідэалагічны пантэон, які мог бы аб'яднаць краіну. Таму палітыка перайменавання вуліц відавочна абмежаваная, прычым новыя назвы пераважна носяць ідэалагічна нейтральны характар. Адпаведна, калі ў палітыцы фармавання гарадскога ландшафту Кіева савецкімі ўладамі можна было вылучыць вызначаную ідэалагічную матрыцу, то для незалежнай Украіны гэта зрабіць праблематычна.

Таму не дзіўна, што гарадская тапаніміка Кіева па-ранейшаму застаецца сфармаванай яшчэ ў савецкі перыяд. Гэта робіцца відавочным, калі прааналізаваць па прапанаваных катэгорыях усе назвы вуліц і плошчаў украінскай сталіцы (1413 назваў).

Табліца 7. Структура тапанімікі горада Кіева (2008 г.)

Катэгорыі	Асобы	Абстр.	Усяго	%
Другая сусветная вайна	94	24	118	8,3
Міжнародны камунізм	12	14	26	1,9
Савецкі камунізм	34	26	60	4,3
Даваенны ўкраінскі камунізм	55	–	55	3,9
Пасляваенны ўкраінскі камунізм	5	–	5	0,4
Украінская гісторыя і культура (савецкі перыяд)	106	–	106	7,6
Украінская гісторыя і культура (дасавецкі перыяд)	73	5	78	5,5
Расійская гісторыя і культура	94	1	95	6,7
Савецкая гісторыя і культура	52	3	55	3,9
Анты/пост/несавецкія назвы	14	3	17	1,2
Геаграфічныя назвы (Украіна)	–	215	215	15,2
Геаграфічныя назвы (Расія)	–	57	57	4,0
Іншыя геаграфічныя назвы	–	39	39	2,8
Прафесійныя групы	–	74	74	5,2
Фізічныя, геаграфічныя і інш. характарыстыкі	–	98	98	6,9
Адсылкі да мясцовых аб'ектаў	–	64	64	4,5
Дасавецкія назвы	2	188	190	13,4
Іншыя	15	46	61	4,3

Звяртае на сябе ўвагу, што гарадскі ландшафт Кіева мае такую асаблівасць, як значная роля ў ім назваў, што адсылаюць да розных геаграфічных лакацый ва Украіне. У той жа час гэтая табліца пераканаўча сведчыць пра значнасць для Кіева топасу вайны. Пры гэтым можна казаць, што менавіта ў плане гарадской тапанімікі захоўваецца дамінацыя савецкага вобразу вайны як Вялікай Айчыннай.

Характэрна, што пласт назваў, звязаных з перамогай у Вялікай Айчыннай вайне, які выконваў важнейшую функцыю легітымацыі камуністычнай улады, захаваная свой недатыкальны статус, нягледзячы на ўсе ідэалагічныя трансфармацыі. Так, з 1990 г. толькі адна вуліца, якая адносіцца да гэтага пласта, была пераназваная. Гэта значыць, што адзін з найбольш значных пластоў гарадской тапанімікі, створаны савецкай уладай, захоўваецца ў Кіеве ў поўным маштабе.

Разгледзім, як візуальна размешчаныя гэтыя назвы на гарадской карце Кіева (гл. Малюнак 4).

Дадзеная ілюстрацыя дэманструе, што «ваенныя» назвы шчыльнай сеткай запаўняюць гарадскую карту, прысутнічаючы практычна ва ўсіх раёнах. Вольным ад іх застаецца толькі гістарычны цэнтр горада, які, як мы згадалі напачатку, выконвае іншую сімвалічную функцыю — сведчанне пра старажытную генеалогію ўкраінскай сталіцы, якая па-рознаму інтэрпрэтавалася ў розныя гістарычныя перыяды, але заўсёды была стратэгічна выгоднай для гістарычных абгрунтаванняў дзяржаўных ідэалагем.

Дзве назвы, вылучаныя сінім колерам³², сведчаць пра досыць нясмелыя спробы сучаснай украінскай улады перагледзець савецкі наратыў Вялікай Айчыннай вайны за кошт плюралізацыі памяці, дзе Другая сусветная вайна паўстае як трагічная падзея для ўкраінскай нацыі, а статус герояў надаецца ўжо не толькі савецкім вайскоўцам, партызанам і падпольшчыкам, але і ўкраінскім нацыяналістам.

Так, тры з 85 пераназваных вуліц атрымалі новыя назвы ў гонар дзеячоў Арганізацыі ўкраінскіх нацыяналістаў (АУН) Алены Тэлігі, Алега Ольжыча і Івана Багранага. У савецкі час гэтую арганізацыю рэзка негатыўна апісвалі як калабарацыйную, якая супрацоўнічала з нямецкімі акупантамі. Дзеля таго пазіцыя гарадскіх уладаў вельмі асцярожная — Алена Тэліга і Алег Ольжыч, у гонар якіх атрымалі назвы кіеўскія вуліцы, загінулі ад рук гестапа. Можна казаць, што фармаецца новы пантэон пакутнікаў і ахвяраў вайны, у які, апрача «савецкіх грамадзян», уключаюцца ўкраінскія нацыяналісты, а таксама яўрэйскае насельніцтва (у апошнім выпадку гэта больш відавочна ў плане манументалізацыі ландшафту).

Калі палітыка перайменаванняў вуліц і плошчаў у постсавецкай Украіне насіла абмежаваны характар, то ўзвядзенне і дэмантаж помнікаў ператвары-

³² Трэцяя назва (вул. Івана Багранага) дадзеная ў раёне новабудоўляў і нават не патрапляе ў межы гэтай карты горада.

лася ў актуальнае палітычнае пытанне, якое выклікае шырокія публічныя дыскусіі і нават фізічныя сутыкненні.

Мы ўжо казалі, што ў першую чаргу ў Кіеве пераназываліся вуліцы, звязаныя з камуністычнай ідэалогіяй, і паралельна ва ўкраінскай сталіцы ў першую чаргу былі дэмантаваныя помнікі менавіта правадырам камуністычнай партыі. Больш таго, 8 кастрычніка 2009 г. на паседжанні камісіі па перайменаваннях вуліц Кіеўскай гарадской рады было прынята рашэнне пра стварэнне «Парку савецкага перыяду» (на базе Кіеўскага гідрапарку), куды плануець звозіць дэмантаваныя помнікі камуністычным дзеячам³³. Тыя ж помнікі камуністычным правадырам, якія дзеля нейкіх прычын пакуль што дэмантаваныя не былі, становяцца аб'ектам палітычнай канфрантацыі. У першую чаргу гэта тычыцца помніка Леніну, які стаіць у цэнтры Кіева. Сам помнік занесены ў спіс культурных каштоўнасцяў ЮНЕСКА, і таму яго пакуль не спасцігла сумная доля дэмантажу.

У 2009 г. гэты помнік са знака гістарычнага мінулага ператварыўся ў актуальны аб'ект кантэстацыі розных палітычных сіл. 30 чэрвеня 2009 г. пяць чальцоў праварадыкальнай нацыяналістычнай арганізацыі адбілі ў помніка нос і часткова левую руку. Некаторы час гарадскімі ўладамі разглядалася ініцыятыва па выключэнні помніка са спісу культурнай спадчыны і яго дэмантажу. Але на працягу некалькіх месяцаў Ленін усё ж такі быў адрэстаўраваны за сродкі Камуністычнай партыі Украіны. Аднак цырымонія яго новага адкрыцця 27 лістапада 2009 г. зноў скончылася актам вандалізму: нягледзячы на ахоўныя шэрагі камуністычных актывістаў, нацыяналісты аблілі помнік фарбай.

Тым не менш, адносна помнікаў фактычна размова ідзе пра тую самую тэндэнцыю, якая назіралася і з перайменаваннем вуліцаў — у першую чаргу знішчаюцца маркеры камуністычнай ідэалогіі.

З іншага боку, з пачатку вясны 2010 г. было незразумела, якім чынам гэтая палітыка будзе скарачваная пасля прыходу да ўлады новага прэзідэнта Украіны Віктара Януковіча. Пра тое, што ўсё ж такі дзяржаўная палітыка па дэсаветызацыі гарадскога ландшафту Кіева памяняе свой вектар, сведчыць зыход з пасады ў сакавіку 2010 г. намесніка кіраўніка Кіеўскай гарадской дзяржаўнай адміністрацыі Сяргея Рудзіка. Матывам для сыходу чыноўніка стала тое, што ягоныя ініцыятывы па перайменаванні назваў вуліц і дэмантажу савецкіх помнікаў не будуць успрынятыя новым урадам краіны³⁴.

Калі ж прааналізаваць катэгарыяльны склад сучасных помнікаў у Кіеве, то і сёння тут найважнейшае месца займае Другая сусветная вайна (гл. Малюнак 4).

Зноў жа, як і ў выпадку з назвамі вуліц, Вялікая Айчынная вайна застаецца недатыкальнай тэмай — ніводзін помнік, які яе датычыць, не быў дэмантава-

³³ Першапачаткова склад гэтага парку выглядае такім чынам: 8 помнікаў У. Леніну, 2 — Р. Пятроўскаму, па 1 — У. Чубару і С. Касіёру.

³⁴ <http://ru.tsn.ua/ukrayina/zamestitel-chernovetskogo-uvolilsya-iz-za-sovetskih-pamyatnikov.html>.

Табліца 8. Структура помнікаў горада Кіева (2008 г.)

Катэгорыя	Колькасць	%
Другая сусветная вайна	20	21,7
Савецкі камунізм	8	8,7
Даваенны ўкраінскі камунізм	10	10,9
Украінская гісторыя і культура (савецкі перыяд)	6	6,5
Украінская гісторыя і культура (дасавецкі перыяд)	18	19,6
Расійская гісторыя і культура	8	8,7
Савецкая гісторыя і культура	4	4,3
Анты/не/пост савецкія	9	9,8
Іншыя	9	9,8

ны. Больш за тое, у лістападзе 2001 г. у парку Славы быў пастаўлены помнік Ваенным Лётчыкам, цалкам выкананы паводле канонаў савецкай іканаграфіі. Постаць лётчыка ў ім спісаная з вядомага савецкага акцёра Леаніда Быкава, дакладней, з ягонай ролі ў вядомым савецкім ваенным фільме «*В бой идут одни «старики»*». Паводле словаў тагачаснага мэра Кіева Аляксандра Амельчанкі, якія той сказаў падчас адкрыцця помніка, «таленавіты акцёр увасобіў у сваёй ролі ў гэтым фільме вобраз ваеннага лётчыка часоў Вялікай Айчыннай вайны». Такім чынам, мы бачым рэпрадукцыю не толькі іканаграфіі, але і рыторыкі савецкіх часоў, што яшчэ раз пацвярджае ўстойлівасць у сучаснай Украіне савецкага ваеннага міфа.

У той жа час нельга казаць, што гэты міф застаўся нязменным з часоў камуністычнага панавання. Акрамя падкрэсленага раней пераасэнсавання ролі ў вайне ўкраінскіх нацыяналістаў, размыванне і плюралізацыя памяці пра вайну (гэты працэс ярка ўвасабляецца праз змену намінацыі гэтай вайны — з Вялікай Айчыннай на Другую сусветную) ідзе і праз уключэнне ў наратыў ахвяраў вайны яўрэйскага насельніцтва. Відавочна, што найбольш значным месцам для памяці пра Халакост стала ўрочышча Бабін Яр, дзе ў часы вайны былі расстраляныя, па розных звестках, ад 33 да 100 тысяч чалавек. Вялізную частку ахвяраў складалі яўрэі: тут загінула большая частка яўрэйскага насельніцтва Кіева. Але ў савецкія часы гэты факт замоўчваўся камуністычнымі ўладамі, што знайшло сваё ўвасабленне і ў палітыцы манументалізацыі. Так, у 1976 г. тут быў пастаўлены «Помнік савецкім грамадзянам і ваеннапалонным салдатам і афіцэрам Савецкай Арміі, якія былі расстраляныя нямецкімі фашыстамі ў Бабіным Яры», але скульптурную групу складалі салдат, матрос, рабочы, маці

Малюнак 4. **Вуліцы Кіева, назвы якіх звязаныя з Другой сусветнай вайной, у 2008 г. (вылучаныя чырвоным).**

Малюнак 5. Вуліцы Вільні, назвы якіх нагадвалі пра Вялікую Айчынную вайну, у 1969–1989 гг. (вылучаныя чырвоным).

з дзіцём — і пры гэтым не было ніводнага яўрэйскага твару ці дэталі вопраткі, якая магла б быць ідэнтыфікаваная як яўрэйская. Толькі ў 1991 г., калі манаполія камуністычнай партыі на ўладу стала вельмі хісткай, яўрэйская абшчына ўсталявала на гэтым трагічным месцы невялікі помнік Менору (сямісвечнік) — ужо ў памяць пра расстраляных яўрэяў.

Але дамінантным у гарадскім ландшафце Кіева па-ранейшаму застаецца савецкі вобраз вайны, увасоблены ў грандыёзных манументах Маці-Радзіме і Парку Вечнай Славы, якія пануюць над перспектывай гарадскога цэнтру і да гэтага часу застаюцца ўключанымі не толькі ў практыкі камемарацыі ваенных падзей (як то дзяржаўныя святкаванні Дня Перамогі і г. д.), але і ў такія своеасаблівыя практыкі, як, напрыклад, вясельныя святкаванні. Савецкая памяць пра Перамогу ў Вялікай Айчыннай вайне па-ранейшаму актыўна спажываецца і аднаўляецца гараджанамі, не толькі праз афіцыйна санкцыянаваныя і арганізаваныя святкаванні, але і праз ўласныя ініцыятывы.

Такім чынам, гарадскі ландшафт Кіева быў сфармаваны ў выніку ўздзеяння розных стратэгий. Савецкі ўрад напаўняў горад маркерамі камуністычнай ідэалогіі і ўслаўляў сваю перамогу ў Вялікай Айчыннай вайне. Пасля распаду Савецкага Саюза ўлады ўзяліся за паступовае сціранне знакаў камуністычнай ідэалогіі, што асабліва выразна выявілася ў адносінах да дэканструкцыі помнікаў. Але памяць пра перамогу ў вайне, увасобленая ў гарадскім ландшафце, па-ранейшаму захоўвае свой недатыкальны статус, хоць і набывае больш плюралістычны характар, дзякуючы мемарыялізацыі іншых групаў, якія адсутнічалі ў савецкім дыскурсе, перш за ўсё ўкраінскіх нацыяналістаў і яўрэяў.

Вільня

Становішча Вільні ў савецкай палітычнай геаграфіі значна адрознівалася ад Мінска і Кіева. Звязана гэта перадусім з асаблівасцямі ўключэння гэтага горада ў склад Савецкага Саюза. Нагадаем, што да 1939 г. Вільня ўваходзіла ў склад Польшчы, і насялялі яе пераважна палякі і яўрэі. Пасля практычнай рэалізацыі пакта Молатава—Рыбентропа польская дзяржава спыніла сваё існаванне, а яе тэрыторыі былі падзеленыя паміж Германіяй і Савецкім Саюзам. Але ўжо 10 кастрычніка 1939 г., згодна з савецка-літоўскай дамовай, Вільня была перададзена Літоўскай Рэспубліцы. На той час літоўцы складалі зусім нязначную частку насельніцтва гэтага горада (згодна з польскай статыстыкай — 2%), таму мясцовыя ўлады былі вымушаныя праводзіць жорсткую і агрэсіўную палітыку вынішчэння польскага характару віленскага гарадскога ландшафту і замяшчэння яго літоўскімі сімваламі.

Толькі ўлетку 1940 г., то бок за год да пачатку вайны Германіі з Савецкім Саюзам, Вільня стала сталіцай Літоўскай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Адсюль вынікаюць два фундаментальныя адрозненні савецкага ўпарадкавання яе гарадскога ландшафту:

— практычна адсутнічаў перыяд савецкай палітыкі ў дачыненні да гэтага ландшафту ў перыяд паміж Першай і Другой сусветнымі войнамі, падчас якога ў Мінску і Кіеве гарадская прастора ўжо была значна зменена;

— змены ландшафту адбываліся ў вельмі спецыфічнай сітуацыі: яны праводзіліся мясцовымі літоўскімі камуністамі, якія імкнуліся знішчыць сляды польскага панавання, прычым у першыя пасляваенныя гады польскае насельніцтва тут па-ранейшаму пераважала, нягледзячы на пачатак масавых перасяленняў літоўскіх палякаў у Польшчу.

Падчас першай савецкай акупацыі ў 1940 г. муніцыпалітэт Вільні быў ператвораны ў Выканаўчы камітэт. Адною з яго асноўных задач было перайменаванне вуліцаў Вільні. Паколькі тады быў сапраўды бурны і неспакойны час, то гэты працэс быў вельмі павольным і, на жаль, датычныя яго арыгінальныя дакументы нам не даступныя.

Пасля Другой сусветнай вайны, 13 чэрвеня 1944 г., ізноў быў створаны Выканаўчы камітэт горада Вільні. І гэтым разам адной з задач камітэта было перайменаванне віленскіх вуліц, каб пазбавіцца ад «нацыяналістычнай», «буржуазнай» рыторыкі і ўвесці новыя імёны і знакі ў гарадскі ландшафт.

У пачатку 1945 г. назвы віленскіх вуліц і плошчаў размяркоўваліся наступным чынам:

Табліца 9. Структура тапанімікі горада Вільні (1945 г.)

Катэгорыя	Асобы	Абстр.	Усяго	%
Другая сусветная вайна	1	1	2	0,41
Міжнародны камунізм	2	2	4	0,82
Савецкі камунізм	1	2	3	0,61
Даваенны літоўскі камунізм	3	1	4	0,82
Пасляваенны літоўскі камунізм	1	–	1	0,20
Літоўская гісторыя і культура (савецкі перыяд)	1	–	1	0,20
Літоўская гісторыя і культура (дасавецкі перыяд)	81	25	106	21,68
Расійская гісторыя і культура	3	–	3	0,61
Савецкая гісторыя і культура	–	–	0	0,00
Антысавецкія назвы	–	–	0	0,00
Геаграфічныя назвы (Літва)	–	81	81	16,56
Геаграфічныя назвы (Расія)	–	2	2	0,41
Іншыя геаграфічныя назвы	–	23	23	4,70
Прафесійныя і іншыя сацыяльныя групы	–	22	22	4,50

Фізічныя, геаграфічныя і інш. характарыстыкі	–	26	26	5,32
Адсылкі да мясцовых аб'ектаў	–	81	81	16,56
Жывёлы	–	22	22	4,50
Расліны	–	28	28	5,73
Этнічныя групы	–	21	21	4,29
Іншыя	8	51	59	12,07

Такім чынам, у 1945 г. у віленскім гарадскім ландшафце дамінавалі такія катэгорыі, як літоўская гісторыя і культура, унутрылітоўскія геаграфічныя назвы, а таксама спасылкі на лакальныя аб'екты і фізічныя характарыстыкі. Акрамя таго, была адносна вялікая колькасць вуліц, якія насілі назвы жывёл, раслін ці розных этнічных груп. З гэтага вынікае, што пасля Другой сусветнай вайны гарадскі ландшафт Вільні яшчэ фактычна не быў закрануты ўздзеяннем камуністычнай ідэалогіі. Аднак такое становішча наўрад ці магло доўга захоўвацца.

Цікава, што адзін з першых важкіх крокаў мясцовых уладаў, скіраваных на пасляваеннае перафарматаванне віленскай гарадской прасторы, якраз быў звязаны з мемарыялізацыяй памяці пра вайну. Адна з цэнтральных плошчаў горада, якая ў міжваенны час была вуліцай Элізы Ажэшкі, была пераназваная ў гонар генерала Івана Чарняхоўскага.

Першая ж хваля масавых перайменаванняў адбылася 26 ліпеня 1945 г., калі былі пераназваныя больш за 40 вуліц і плошчаў. У першую чаргу былі змененыя тыя назвы вуліц, якія мелі нейкія рэлігійныя канатацыі, напрыклад, названыя ў гонар царкваў, манастыроў і каталіцкіх святых (Арханёла, Віфліемская, Святога Якава, Святога Георгія, Езуітаў, Кальварыйская, Магаметанская, Мячэці). Іншая група перайменаваных аб'ектаў — названыя ў гонар людзей, якія змагаліся за незалежнасць Літвы, або легендарных дзеячоў літоўскай гісторыі (напрыклад, Ягайлы). Яны замяняюцца новымі, савецкімі героямі — партызанкай Марыяй Мельнікайце, адным са стваральнікаў літоўскай камуністычнай партыі Вінцасам Капсукасам і інш.

Другая хваля перайменаванняў у Вільні адбылася 19 ліпеня 1952 г. Амаль 20 вуліц тады былі пераназваныя ў гонар савецкіх (ці расійскіх) культурных і гістарычных дзеячоў (Леніна, Суварова, Чайкоўскага і г. д.). Галоўнай падзеяй стала перайменаванне вуліцы Гедыміна ў вуліцу Сталіна. Паводле афіцыйнага паведамлення, гэта было зроблена «па шматлікіх просьбах працоўных Вільні». Перайменаванне адбылося якраз напярэдадні смерці Сталіна ў 1953 г., г. зн. адна з асноўных вуліц у Вільні была названая ў гонар «айца народаў» яшчэ падчас ягонага жыцця.

Пасля смерці Сталіна ў СССР пачалося пацяпленне палітычнага клімату, у выніку чаго ў Вільні адбылася свайго роду рэвалюцыйная падзея, калі 13-ці вуліцам былі нададзеныя імёны дзеячоў нацыянальнай гісторыі і культуры.

Акрамя таго, значнай датай стала 4 студзеня 1957 г., калі Віленскі выканаўчы камітэт вырашыў перайсці ад напісання назваў вуліц толькі на расійскай мове да дзвюхмоўных (на расійскай і літоўскай мовах) надпісаў.

У пачатку 1969 г. агульная карціна назваў вуліц Вільні выглядала наступным чынам:

Табліца 10. Структура тапанімікі горада Вільні (1969 г.)

Катэгорыя	Асобы	Абстр.	Усяго	%
Другая сусветная вайна	6	2	8	1,54
Міжнародны камунізм	1	3	4	0,77
Савецкі камунізм	4	2	6	1,15
Даваенны літоўскі камунізм	14	1	15	2,88
Пасляваенны літоўскі камунізм	2	–	2	0,38
Літоўская гісторыя і культура (савецкі перыяд)	7	–	7	1,34
Літоўская гісторыя і культура (дасавецкі перыяд)	72	10	82	15,74
Расійская гісторыя і культура	5	–	5	0,96
Савецкая гісторыя і культура	4	2	6	1,15
Антысавецкія назвы	–	–	–	0,00
Геаграфічныя назвы (Літва)	–	91	91	17,47
Геаграфічныя назвы (Расія)	–	2	2	0,38
Геаграфічныя назвы (іншыя)	–	15	15	2,88
Прафесійныя і іншыя сацыяльныя групы	–	33	33	6,33
Фізічныя, геаграфічныя і інш. характарыстыкі	–	40	40	7,68
Адсылкі да мясцовых аб'ектаў	–	72	72	13,82
Жывёлы	–	–	–	0,00
Расліны	–	37	37	7,10
Этнічныя групы	–	17	17	3,26
Іншыя	28	51	79	15,16

Нягледзячы на змякчэнне палітычнага клімату, катэгорыя вуліц, названых у гонар дзеячоў ці падзеяў літоўскай гісторыі і культуры, паменшылася з 21,68% у 1945 г. да толькі 15,74% у 1969 г. Тым не менш, працэс саветызацыі даволі

павольна адлюстроўваўся на карце горада. Колькасць вуліц, названых у гонар культавых камуністычных постацяў, складала 11 у 1945 г. і дасягнула 27-мі ў 1969 г., што давала ў выніку толькі 5% ад агульнай іх колькасці. Найбольш істотна павялічылася катэгорыя «Даваенны літоўскі камунізм» — гэта значыць, што савецкія ўлады спрабавалі сцвярджаць сябе як натуральную палітычную традыцыю, якая вынікае з мясцовага кантэксту і мае глыбокія карані ў літоўскай культуры. Акрамя таго, назіралася павелічэнне колькасці вуліц, названых у гонар савецкай/расійскай гісторыі і культуры — ад 3-х вуліц у 1945 г. да 11-ці ў 1969 г. У 1969 г. было 8 вуліц, назвы якіх мелі дачыненне да памяці пра Другую сусветную вайну (у той час яна падавалася як Вялікая Айчынная вайна савецкага народа).

Пятая хваля змены гарадской наменклатуры ў Вільні адбылася 26 сакавіка 1971 г. Масаве будаўніцтва блокавых будынкаў і новы стыль жыцця савецкіх раёнаў прывялі да стандартызацыі і гамагенізацыі гарадскога ландшафту. 148 няісных назваў вуліц былі афіцыйна адмененыя, а 41 вуліца перайменаваная. З будаўніцтвам новых блокавых раёнаў горад пачаў пашырацца, але новыя назвы вуліц і плошчаў пераважна не мелі нейкіх палітычных канатацый. Праўда, з гэтага правіла былі і пэўныя выключэнні, як, напрыклад, раён Жырмуны, дзе з'явіліся вуліцы генерала Абухова і маршала Крылова, Кавалерыі і іншыя.

Пасля пачатку Міхаілам Гарбачовым палітыкі перабудовы адбываецца і своеасаблівае паслабленне ідэалагічнага кантролю ў савецкіх рэспубліках. Першай прыкметай палітычных зменаў у гарадскім ландшафце стала вяртанне старой гістарычнай назвы вуліцы Татарскай. Гэтая вуліца была адной з найстарэйшых у Вільні і насіла гэтае імя з 1598 г. Толькі ў 1980 г. яна была перайменаваная ў вуліцу Ю. Палецкіса*, але ўжо ў 1987 г. у сувязі з «пацяпленнем» палітычнага клімату старая назва была афіцыйна зацверджаная зноў. Таксама тады вярнуліся ў гарадскі ландшафт такія назвы, як вуліцы Замкавая, Вострая Брама, Нямецкая, Льва Сапегі, і адначасова зніклі такія ідэалагічныя назвы, як вуліцы Горкага, Суворава, Камсамольская.

Да пачатку 1989 г. усе назвы вуліц, звязаныя з Другой сусветнай вайной, засталіся ранейшымі. Змены былі скіраваныя ў першую чаргу на камуністычныя назвы: колькасць вуліц, звязаных з камуністычнай ідэалогіяй, скарацілася з 27 у 1969 г. да ўсяго толькі 16 у 1989 г. Пры гэтым праявілася цікавая тэндэнцыя: калі савецкая ўлада спрабавала заявіць пра сябе, высюўваючы на першы план сацыялістычныя аспекты даваеннай літоўскай гісторыі, то пры адраджэнні нацыянальнага руху любыя ўспаміны пра сацыялістычны рух у гісторыі Літвы сціраліся таксама ў першую чаргу. Так, колькасць вуліц, названых у гонар літоўскіх камуністаў, зніжаецца з 15 да 4, тады як іншыя катэгорыі засталіся ў колькасным плане практычна нязменнымі.

* Палецкіс Юстас (1899—1980) — літоўскі камуністычны дзеяч, у 1940—1967 гг. старшыня Прэзідыўма Вярхоўнага Савета Літоўскай ССР. — **Рэд.**

Табліца 11. Структура тапанімікі горада Вільні (1989 г.)

Катэгорыя	Асобы	Абстр.	Усяго	%
Другая сусветная вайна	6	2	8	1,04
Міжнародны камунізм	2	2	4	0,69
Савецкі камунізм	2	2	4	0,69
Даваенны літоўскі камунізм	2	2	4	0,69
Пасляваенны літоўскі камунізм	2	2	4	0,69
Літоўская гісторыя і культура (савецкі перыяд)	8	–	8	1,40
Літоўская гісторыя і культура (дасавецкі перыяд)	76	12	88	15,33
Расійская гісторыя і культура	5	–	5	0,87
Савецкая гісторыя і культура	2	2	4	0,69
Антысавецкія назвы	–	–	–	0,00
Геаграфічныя назвы (Літва)	–	114	114	19,59
Геаграфічныя назвы (Расія)	–	2	2	0,34
Геаграфічныя назвы (іншыя)	–	15	15	2,58
Прафесійныя і іншыя сацыяльныя групы	–	37	37	6,36
Фізічныя, геаграфічныя і інш. характарыстыкі	–	41	41	7,04
Адсылкі да мясцовых аб'ектаў	–	76	76	13,06
Жывёлы	–	31	31	5,33
Расліны	–	42	42	7,22
Этнічныя групы	–	19	19	3,26
Іншыя	5	64	69	11,87

У 1989—1990 гг., яшчэ да прыняцця Дэкларацыі незалежнасці Літвы 11 сакавіка 1990 г., амаль 30 віленскіх вуліцаў былі пераназваныя. Важнай падзеяй стала вяртанне вуліцы Ст. Шымкуса* ў раёне КДБ старой назвы — вуліцы Ахвяраў. У той час папулярным быў жарт, што людзі, якія асмеліліся пераназваць гэтую вуліцу, самі былі патэнцыйнымі ахвярамі³⁵. Яшчэ буйнымі падзеямі гэтага часу можна назваць перайменаванні праспекта Леніна ў гонар вялікага літоўскага князя Гедыміна, а вуліцы Дзяржынскага — у Кальварыйскую.

* Шымкус Стасіс (1887—1943) — літоўскі кампазітар і дырыжор. — Рэд.

³⁵ Čaplinskas A. R. Vilniaus gatvės: istorija, vardynas, žemėlapis. Vilnius, 2000.

Табліца 12. Віленскія вуліцы, названыя імёнамі камуністычных дзеячоў, у 1969 і 1989 гг.

Катэгорыі	1969	1989
Міжнародны камунізм	4	4
Савецкі камунізм	6	4
Літоўскі даваенны камунізм	15	4
Літоўскі пасляваенны камунізм	2	4

У час палітычнай і эканамічнай барацьбы за літоўскую незалежнасць, якая ішла ў пачатку 1990 г., муніцыпалітэт і камітэт, які адказваў за перайменаванне вуліц, працавалі ў надзвычай складаных палітычных умовах. Адзінае перайменаванне гэтага часу адбылося 20 красавіка 1990 г., калі Савецкая плошча была пераназваная ў плошчу Незалежнасці.

Працэс перайменавання пачаўся зноў увосень 1990 г. У верасні—кастрычніку гэтага года была пераназваная 41 вуліца. 10 гістарычных назваў вуліц з рэлігійнымі канатацыямі былі зноў вернутыя ў гарадскі ландшафт. Гэтую сітуацыю пераходнага перыяду літоўскі даследчык Нерыюс Мілерус ахарактарызаваў як распад цэласнага ідэалагічнага наратыву назваў вуліц:

У Літве вяртанне вуліцам іх старых гістарычных назваў пачалося раней, чым афіцыйна развалілася савецкая сістэма. Калі палітычная сіла аслабла, пачаўся знос помнікаў як знакаў каланізацыі мінулага. Дэмантаж скульптуры Леніна ў Вільні да гэтага часу функцыянуе як выключны сімвалічны акт, які разбураў усю савецкую аснову ідэалагічнага наратыву пра савецкую сучаснасць і мінулае горада³⁶.

Да пачатку 2008 г. усялякі ўспамін пра камунізм практычна знікае з віленскага гарадскога ландшафту. Застаюцца яшчэ толькі некалькі вуліц, названых імёнамі выдатных літоўскіх дзеячоў мастацтва і навукоўцаў савецкага перыяду. Замест гэтага ўводзіцца новая катэгорыя — гарадскія аб'екты, названыя імёнамі лідэраў антысавецкага руху і ўдзельнікаў барацьбы за незалежнасць Літвы.

Адной з найбольш сімвалічных падзеяў для новаўзніклай літоўскай нацыянальнай дзяржавы стала трагічная канфрантацыя паміж яе насельніцтвам і Савецкай Арміяй 13 студзеня 1991 г., калі 13 чалавек былі забітыя і больш за

³⁶ Мілерюс Н. Синхронизация и десинхронизация настоящего и прошлого... С. 57.

500 — паранення. Праспект Касманаўтаў, на якім адбываліся пратэсты, 22 студзеня 1990 г. быў пераназваны ў праспект Абаронцаў Волі. Пазней, у 1996 г., 11 вуліц у раёне Каралінішкі (каля тэлевежы) атрымалі новыя назвы ў гонар ахвяраў сутыкненняў 13 студзеня 1991 г.

Увогуле, пасля абвяшчэння незалежнасці Літвы агульная колькасць вуліц, названых імёнамі герояў антысавецкага руху, дасягнула ў 2008 г. 20-ці. Тым не менш, яна складае толькі 2,3% ад агульнай колькасці вуліц, прытым гэтая колькасць — меншая ў параўнанні з 5,18% вуліц з пракамуністычнымі назвамі ў 1969 г.

Табліца 13. Структура тапанімікі горада Вільні (2008 г.)

Катэгорыя	Асобы	Абстр.	Усяго	%
Другая сусветная вайна	1	1	2	0,23
Міжнародны камунізм	–	–	–	0,00
Савецкі камунізм	–	–	–	0,00
Даваенны літоўскі камунізм	–	–	–	0,00
Пасляваенны літоўскі камунізм	–	–	–	0,00
Літоўская гісторыя і культура (савецкі перыяд)	3	–	3	0,34
Літоўская гісторыя і культура (дасавецкі перыяд)	157	44	201	22,97
Расійская гісторыя і культура	2	–	2	0,23
Савецкая гісторыя і культура	–	–	–	0,00
Антысавецкія назвы	15	5	20	2,29
Геаграфічныя назвы (Літва)	–	236	236	26,97
Геаграфічныя назвы (Расія)	–	2	2	0,23
Іншыя геаграфічныя назвы	–	23	23	2,63
Прафесійныя і іншыя сацыяльныя групы	39	–	39	4,46
Фізічныя, геаграфічныя і інш. характарыстыкі	62	–	62	7,09
Адсылкі да мясцовых аб'ектаў	73	–	73	8,34
Жывёлы	–	34	34	3,89
Расліны	–	63	63	7,20
Этнічныя групы	–	22	22	2,51
Іншыя	1	92	93	10,63

Табліца 14. Структура тапанімікі горада Вільні ў 1945, 1969, 1989 і 2008 гг. (у % да агульнай колькасці).

Катэгорыі	1945	1969	1989	2008
Другая сусветная вайна	0,41	1,54	1,04	0,23
Міжнародны камунізм	0,82	0,77	0,69	0,00
Савецкі камунізм	0,61	1,15	0,69	0,00
Даваенны літоўскі камунізм	0,82	2,88	0,69	0,00
Пасляваенны літоўскі камунізм	0,20	0,38	0,69	0,00
Літоўская гісторыя і культура (савецкі перыяд)	0,20	1,34	1,40	0,34
Літоўская гісторыя і культура (дасавецкі перыяд)	21,68	15,74	15,33	22,97
Расійская гісторыя і культура	0,61	0,96	0,87	0,23
Савецкая гісторыя і культура	0,00	1,15	0,69	0,00
Антысавецкія назвы	0,00	0,00	0,00	2,29
Геаграфічныя назвы (Літва)	16,56	17,47	19,59	26,97
Геаграфічныя назвы (Расія)	0,41	0,38	0,34	0,23
Іншыя геаграфічныя назвы	4,70	2,88	2,58	2,63
Прафесійныя і іншыя сацыяльныя групы	4,50	6,33	6,36	4,46
Фізічныя, геаграфічныя і інш. характарыстыкі	5,32	7,68	7,04	7,09
Адсылкі да мясцовых аб'ектаў	16,56	13,82	13,06	8,34
Іншыя	26,58	25,53	27,68	24,23

Змены, якія адбыліся ў гарадской прасторы Вільні ў савецкі і постсавецкі перыяд, добра бачныя пры параўнанні звестак за 1945, 1969, 1989 і 2008 гг. (гл. Табліцу 14).

Што тычыцца Другой сусветнай вайны, то яна заўсёды была для Літвы «цяжкой» тэмай. У сітуацыі, калі невялікая краіна апынулася паміж такімі дзвюма звышдзяржавамі, як нацысцкая Германія і Савецкі Саюз, узнікала шмат антаганізмаў, дзеля чаго нават чальцы адной сям'і часам апыналіся на процілеглых баках барыкадаў. Хоць савецкая інтэрпрэтацыя Другой сусветнай вайны была даволі адназначная, яна ніколі тут асабліва не віталася. Дзеля таго агульная колькасць вуліц і плошчаў, названых у памяць пра Вялікую Айчынную вайну, была ў Вільні на працягу ўсяго савецкага перыяду вельмі сціплай.

Табліца 15. **Вуліцы, звязаныя з памяццю пра Вялікую Айчынную вайну, у Вільні савецкага часу**

Раён	Старая назва (1945 г.)	Савецкі перыяд	Год перайменавання	2008
Стары Горад	Ажэшкі	Чарняхоўскага	1992	В. Кудзіркі* (да 2007 г. — Самакіравання)
Новы Горад	Савецкай Арміі	пр. Чырвонай Арміі	1989	Добраахвотнікаў (<i>Savanorių</i>)
Новы Горад	Наваградская	Партызанская	1989	Наваградская
Жырмуны	Салдацкая	Генерала Абухова	1990	Салдацкая
Жырмуны	Думкі (<i>Minties</i>)	Маршала Крылова	1990	Думкі (<i>Minties</i>)
Пашылойці (<i>Pašilaičiai</i>)	—	Маршала Баграмяна	1990	Жэміны** (<i>Žemynos</i>)
Сніпішкі	Піярамонт (<i>Pioromont</i>)	М. Мельнікайце	1989	А. Юозапавічуса***

Відавочна, што нават у савецкія часы Вялікая Айчынная вайны не была ў Вільні такой значнай тэмай для легітымацый камуністычнай улады, як гэта было ў Мінску і Кіеве.

У той жа час намі ўжо адзначалася, што адзін з першых крокаў, скіраваных на змяненне пасляваеннага ландшафту Вільні, быў звязаны з мемарыялізацыяй генерала Савецкай Арміі Івана Чарняхоўскага, які ў лютым 1945 г. загінуў ва Усходняй Прусіі і «па просьбе літоўскага ўрада» быў пахаваны на цэнтральнай плошчы Вільні. Менавіта гэтая плошча і атрымала назву ў гонар генерала, а ў 1950 г. тут быў пастаўлены помнік яму. Яшчэ адным важным месцам памяці пра І. Чарняхоўскага (і адпаведна пра савецкае «вызваленне» Вільні) стаў названы ў ягоны гонар велічны мост праз Вяллю, збудаваны ў 1948—1952 гг.³⁷ Увогуле ў той час разглядалася нават прапанова пераназваць саму Вільню і даць ёй новую назву Чарняхоўск, якая, аднак, не знайшла падтрымкі. У рэшце рэшт Чарняхоўскам быў названы горад Інстэнбург, які месціўся ў колішняй Усходняй Прусіі.

** Кудзірка Вінцас (1858—1899) — літоўскі пісьменнік. — **Рэд.**

** Жэміна — у старажытналітоўскай міфалогіі багіня зямлі, жонка бога Пяркунаса (Перуна). — **Рэд.**

*** Юозапавічуса Антанас (1894—1919) — літоўскі вайсковы дзеяч, які загінуў у баях за незалежнасць Літвы. — **Рэд.**

³⁷ Зараз гэта Зялёны (Жалясіс) мост.

Адной з галоўных формаў камемарацыі пра вайну, якая здолела ўсталявацца ў савецкай Вільні і нават перажыла распад СССР, стала мемарыялізацыя могілак. Адным з такіх мемарыяльных месцаў сталі могілкі на Антокалі, створаныя яшчэ ўрадам Расійскай імперыі. Пасля вайны тут былі пахаваныя 2906 воінаў 3-га Беларускага фронту і 86 партызанаў. У 1951 г. на могілках быў сфармаваны мемарыяльны комплекс, пастаўлены гранітны абеліск і запалены Вечны агонь, а ў 1984 г. тут быў узведзены і мемарыяльны помнік савецкім воінам.

Іншае мемарыяльнае месца, таксама звязанае з пахаваннямі, — могілкі савецкіх ваеннапалонных на вуліцы Паркавай (Новая Вільня). У цэнтры могілак усталяваны памятны камень з шэрага граніту з надпісам на літоўскай і расійскай мовах: «На гэтым месцы пахаваныя каля 4500 савецкіх ваеннапалонных, якіх закатавалі нямецкія фашысты ў 1941—1943 гг.»

Калі гэтыя могілкі больш звязаныя менавіта з савецкай палітыкай памяці, то могілкі ў Панарах³⁸ больш нагадваюць месца прымірэння розных версіяў гісторыі. Тут у свой час адбыліся масавыя забойствы, колькасць ахвяраў якіх, паводле розных падлікаў, дасягае ад 70 000 да 100 000 чалавек, пераважна яўрэяў. Забойствы праводзіліся нямецкімі атрадамі SD і SS, а таксама літоўцамі, якія з гэтымі структурамі супрацоўнічалі. У перыяд з ліпеня 1941 г. па жнівень 1944 г. непадалёк ад чыгуначнай станцыі былі забітыя каля 70 000 яўрэяў, а таксама каля 20 000 палякаў і каля 7 500 савецкіх ваеннапалонных. Цікава, што на гэтых могілках былі ўсталяваныя ажно тры мемарыяльныя помнікі — асобна савецкім³⁹, польскім і яўрэйскім ахвярам.

У постсавецкі перыяд старыя назвы, якія апелывалі да савецкіх уяўленняў пра Вялікую Айчынную вайну, спіраюцца з грамадскай памяці, а вуліцы пераназываюцца больш нейтральна. Сярод іншага ў першыя гады незалежнай Літвы было знішчана і адно з найбольш значных месцаў для савецкай памяці пра вайну у Вільні — помнік Івану Чарняхоўскаму. Гэты помнік быў дэмантаваны, а пасля перавезены і ўсталяваны ў расійскім горадзе Варонежы (зразумела, па ініцыятыве расійскага боку), у той час як прах генерала быў перазахаваны ў Маскве.

Захавацца змаглі толькі савецкія мемарыяльныя могілкі, але яны не ўключаныя ў штодзённую практыку гарадскога жыцця (у адрозненне ад назваў вуліц і помнікаў) і таму патрабуюць асаблівай актуалізацыі шляхам публічных цырымоній (ускладання кветак, шэсцяў і г. д.). У сучасным афіцыйным дыскурсе літоўскай дзяржавы гэтыя месцы памяці выключаныя і «забытыя», маючы значэнне толькі для невялікіх сацыяльных груп (савецкія ветэраны, расійскія нацыяналісты і г. д.).

Мы ўжо згадвалі, што Другая сусветная вайна ў сучаснай Літоўскай Рэспубліцы ўспрымаецца не толькі як ваеннае супрацьстаянне сусветнага маштабу, але ў першую чаргу як час ліквідацыі літоўскай дзяржаўнасці і пачатку савец-

³⁸ Зараз гэта прыгарад Вільні.

³⁹ У савецкія часы лічылася, што тут расстрэльвалі выключна савецкіх ваеннапалонных, ахвяры ж сярод польскага і яўрэйскага насельніцтва замоўчваліся.

кай акупацыі. Таму зразумела, чаму гэтая вайна выключаецца з афіцыйных камемаратыўных практык і для гарадскога ландшафту набывае хутчэй маргінальнае значэнне.

Адзіным топасам памяці пра вайну, які стаў убудоўвацца ў гарадскі ландшафт, стала тэма ахвяраў, якія панесла яўрэйскае насельніцтва. У 1991 г. новая вуліца ў раёне Вірсулішкі была названая ў гонар японскага дыпламата Чыунэ Сугіхары, які ў час вайны выратаваў каля 10 000 літоўскіх яўрэяў. Акрамя таго, у 1992 г. новая вуліца ў Старым горадзе была названая вуліцай Ахвяраў гета. Гэта агульная тэндэнцыя для ўсяго ўсходнееўрапейскага рэгіёну, але нават і ў гэтым супольным трэндзе гарадскі ландшафт Вільні выглядае збоўшага пазбаўленым усялякіх згадак пра вайну, што выглядае досыць дзіўна.

Заклучэнне

Такім чынам, пры ажыццяўленні даследавання нас цікавілі як асноўныя патэрны ідэалагічнага ўладкавання гарадскога ландшафту камуністычнымі ўладамі, так і трансфармацыя культурнай палітыкі, якая адбывалася ў асобных нацыянальных дзяржавах пасля дасягнення імі незалежнасці.

Праведзенае даследаванне дэманструе, што гарадскі ландшафт у сталіцах саюзных рэспублік быў стратэгічна важным для рэпрэзентацыі камуністычнай улады і падпадаў пад даволі рыгідную палітыку ўпарадкавання. Пры жаданні можна вылучыць ідэалагічную матрыцу, якая накладалася на гэты ландшафт савецкай уладай.

Табліца 16. **Элементы ідэалагічнай матрыцы, якая накладалася на гарадскія ландшафты савецкай уладай**

Топасы	Агульнасавецкі ўзровень	Рэспубліканскі ўзровень
Камунізм	Рэвалюцыя, пралетарыят, партыйцы, рэвалюцыянеры	Мясцовыя партыйныя дзеячы і рэвалюцыянеры
Вялікая Айчынная вайна	Перамога, 9-га траўня	Абарона/вызваленне рэспублікі
	Палкаводцы і героі	Палкаводцы і героі абароны/вызвалення рэспублікі, мясцовыя партызаны і падпольшчыкі
Гісторыя і культура	Дзеячы гісторыі і культуры агульнасавецкага маштабу альбо з часоў дасавецкай Расіі	Цалкам: мясцовыя дзеячы культуры савецкага перыяду Часткова: мясцовыя дзеячы гісторыі і культуры дасавецкага перыяду (дзеянасць якіх не супярэчыла ідэалагічным устаноўкам аб «сяброўстве народаў» і прыярытэце класавай барацьбы)

Можна казаць, што савецкая ўлада заўсёды выкарыстоўвала падвоеную страгэгію: з аднаго боку стварэнне нейкага адзінага культурнага канону з сімвалаў, падзеяў і персаналіяў, які потым насаджаўся ў агульнасавецкім маштабе і такім чынам спрыяў стварэнню больш-менш уніфікаванай культурнай прасторы, а з другога — адаптацыя і лакалізацыя галоўных тэмаў камуністычнай ідэалогіі і міфалогіі, прынамсі да рэспубліканскага ўзроўню, што дазваляла зацвярджаць камунізм як арганічную мясцовую традыцыю, якая вырастае з тутэйшай гісторыі і культуры. Пры гэтым культурны канон можна вылучыць даволі беспраблемна, але яго практычнае ўвасабленне адбывалася па-рознаму. Нават прыклад трох сталіц савецкіх рэспублік дэманструе, што ступень маркіроўкі гарадскога ландшафту камуністычнымі ўладамі выразна адрознівалася. Калі Кіеў і Мінск дэманструюць даволі блізкія профілі ўпарадкавання гарадской прасторы ў савецкія часы (цэнтральны топас — Вялікая Айчынная вайна, вялізнае значэнне ў ландшафце расійскай культуры як каланіялісцкага інструмента для стварэння агульнасавецкай ідэнтычнасці, значнасць рэпрэзентацыі сімвалаў камуністычнай ідэалогіі і партыйных дзеячоў), то выпадак Вільні дэманструе, што мясцовыя камуністычныя эліты таксама маглі мець высокую долю самастойнасці і пазбягаць уніфікацыйных стандартаў. Пры захаванні знешняй лагяльнасці да камуністычнай улады ў савецкія часы ў параўнанні з Мінскам і Кіевам гарадскі ландшафт Вільні быў практычна дэпалітызаваным.

У рамках дадзенага даследавання цяжка дакладна адказаць на пытанне пра прычыны такой унікальнасці Вільні, бо гэта запатрабавала б больш дэтальнага і грунтоўнага вывучэння ўзаемадачыненняў паміж маскоўскім урадам і літоўскімі камуністычнымі лідэрамі. Але ў любым выпадку сам факт гэтай унікальнасці сведчыць, што культурная прастора Савецкага Саюза была ўсё ж не да канца гамагеннай, і гэта ў рэшце рэшт у значнай ступені спрычынілася да распаду гэтай вялізнай дзяржавы.

Першапачатковая гіпотэза пра важнасць Другой сусветнай вайны для гарадскога ландшафту Усходняй Еўропы знайшла выдатнае пацверджанне пры аналізе гарадской тапанімікі і манументальнай палітыкі. Колькасць вуліц і плошчаў, колькасць і значнасць манументаў сведчаць, што Вялікая Айчынная вайна — гэта адзін з найбольш важных для савецкай улады міфаў. Але праблематыка вайны ўключае ў сябе вельмі шырокі масіў знакаў, значэнняў і інтэрпрэтацый, якія цяжка звесці да адназначнага і несупярэчлівага наратыву, што асабліва праявілася пасля распаду Савецкага Саюза, калі міф Перамогі паступова трансфармаваўся.

Вынікі эмпірычнага аналізу прадэманстравалі, што тэма Другой сусветнай вайны (ці, у савецкай версіі, — Вялікай Айчыннай вайны) сапраўды з'яўляецца адной з ключавых для гарадскога ландшафту Мінска і Кіева. Міф пра перамогу ў вайне стаў найважнейшым сродкам легітымацыі камуністычнай улады, яе вышэйшага апраўдання і прызначэння. Разам з тым гарадскі ландшафт не проста насычаўся знакамі памяці пра вайну, няхай сабе і ў форме шырокамаштабных мемарыялаў, якія задаюць гарадскую перспектыву. Гарадскія ландшафт-

ты сталіц савецкіх рэспублік выкарыстоўваліся і для лакалізацыі гэтага міфа, дзе кожнаму савецкаму народу адводзілася сваё апісанае і зацверджанае месца ў агульнай карціне «ўсеагульнай барацьбы супраць фашысцкіх захопнікаў». Адпаведна, для Мінска адводзілася роля сталіцы партызанскай рэспублікі, а для Кіева задаваліся міфалагемы гераічнай абароны горада ў 1941 г. і трыўмфальнага яго вызвалення ў 1943 г.

Зусім па-іншаму склалася сітуацыя ў савецкай Вільні. Характэрна, што тут уздзеянне камуністычнай ідэалогіі на гарадскі ландшафт было практычна мінімальным, і мясцовыя гарадскія ўлады ў якасці стратэгіі супраціву выкарыстоўвалі магчымасці дэпалітызацыі ландшафту, ужывалі намінацыі, пазбаўленыя ідэалагічных канатацыяў. Выпадак Вільні дэманструе, што нават пры таталітарным рэжыме існуюць магчымасці для пазбягання поўнага кантролю і дамінацыі.

Як ні дзіўна, але гарадская тапаніміка ўсіх трох прааналізаваных гарадоў была практычна сфармаваная ў савецкі час. 1991 год не стаў паваротным пунктам для поўнай трансфармацыі ландшафту. Сучасная Вільня працягвае традыцыі пазбягання ідэалагічных тэмаў, Мінск па-ранейшаму захоўвае ледзь не ўсе назвы вуліц і помнікі камуністычных часоў. Толькі ў Кіеве гарадскі ландшафт стаў прадметам супярэчлівай і досыць канфрантацыйнай палітыкі. Найбольш вострыя канфлікты ўзнікаюць тут з нагоды дэмантажу помнікаў савецкай эпохі. Але пры гэтым міф пра перамогу ў вайне і тут па-ранейшаму валодае сваім святым статутам недатыкальнасці.

З іншага боку, савецкае бачанне вайны ўжо зазнала за апошні час пэўныя змены. Можна казаць пра нарастанне дыверсіфікацыі вобразу вайны, дзе апроч гераічнасці і пераможных матываў з'яўляецца трагедыя яўрэйскага народа і складанасці інтэрпрэтацыі анты(не)савецкіх нацыянальных арганізацый ваеннага перыяду. Але гэтыя тэмы па-ранейшаму застаюцца маргінальнымі для сталічнага ландшафту Усходняй Еўропы.

Дадзенае даследаванне дазваляе нам прыйсці да досыць сумнай высновы, што памяць пра мінулае з'яўляецца інструментальным сродкам для палітычных мэтаў. Гарадскі ландшафт постсавецкіх дзяржаў стаў «ахвярай» савецкай палітыкі, скіраванай на насаджэнне ідэалагічных канатацыяў у гарадскую прастору. У незалежных дзяржавах савецкая спадчына або ўбудуўваецца ўжо ў новы вобраз нацыянальнай ідэнтычнасці, або ператвараецца ў негатыўнае і траўматычнае мінулае. Гаворка зноў жа ідзе пра падначаленне памяці інтарэсам высокай палітыкі, дзе мала месца для чалавечых трагедый і спробаў паразумення. Але выпадок Вільні дэманструе і іншую магчымасць — як паспяховага супраціву рэпрэсіўным практыкам таталітарнага рэжыму, так і пазбягання крайнасцяў ідэалагічнага перафарматавання гарадскога ландшафту.